

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΕΝ ΣΥΓΚΡΙΣΕΙ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΔΥΤΙΚΗΝ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΠΟΝΗ

Μακαριώτατε,
Σεβασμιωτάτοι,
Κύριε Πρόεδρε,
Κύριοι Συνάδελφοι,
Κυρίες καὶ Κύριοι,

Τὴν εὐσημον ταύτην ἡμέραν, ἀνερχόμενος τὸ βῆμα τοῦτο, ἵνα εἶπω τὸν καθιερωμένον Λόγον ἐπὶ τῇ ὑποδοχῇ μου ὡς τακτικοῦ μέλους τῆς Ἀκαδημίας, αἰσθάνομαι τὴν ὑποχρέωσιν νὰ εὐχαριστήσω ἀπαξάπαντα τὰ μέλη αὐτῆς, ἅτινα μὲ κατηξίωσαν τῆς τιμῆς νὰ συμπαρακάθηναι συνεργαζόμενος μετ' αὐτῶν ἐντὸς τοῦ περιβάλλοντος τοῦ ἱεροῦ τούτου Τεμένους τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν τεχνῶν. Εὐχαριστῶ καὶ τὰς ἀρχὰς τῆς Πολιτείας καὶ μάλιστα τὸν κ. Πρόεδρον τῆς Δημοκρατίας ὡς Ἀκαδημαϊκὸν διὰ τὴν κύρωσιν τοῦ Δ/τος τῆς ἐκλογῆς μου. Ἐπιτραπήτω μοι νὰ στρέψω ἐν βαθυτάτῃ συγκινήσει τὸν νοῦν καὶ τὴν καρδίαν μου πρὸς τὰς μεγάλας τῆς Θεολογίας προσωπικότητας, αἵτινες ἐχημέτισαν μέλη τῆς Τάξεως τῶν Ἡθικῶν καὶ Πολιτικῶν ἐπιστημῶν. Εἶναι δὲ κατ' ἀλφαβητικὴν σειρὰν οἱ ἑξῆς: Ἀμίλκας Ἀλιβιζᾶτος, Κων. Δυοβοννιώτης, Νικ. Λούβαρις, Δημ. Μπαλᾶνος, Γρηγ. Παπαμιχαήλ, Γεώργ. Σωτηρίου καὶ οἱ Ἀρχιεπίσκοποι Ἀθηνῶν Χρυσ. Παπαδόπουλος καὶ Χρῦσανθος Φιλιππίδης. Πάντες οὗτοι προαπεδήμησαν εἰς Κύριον καταλιπόντες μνήμην αἰωνίαν. Πάντες οὗτοι ὑπῆρξαν δι' ἐμὲ πνευματικοὶ χειραγωγοὶ καὶ διδάσκαλοι.

Ἐντελῶς ἰδιαίτερος ὀφείλω νὰ τιμήσω, ἐκφράζων ἅμα εὐγνωμοσύνην βαθεῖαν, τοὺς νῦν σεβαστοὺς καὶ ἀγαπητοὺς συναδέλφους ἐν τῇ αὐτῇ Τάξει, ἥτοι τὸν πολυσέβαστον διδάσκαλόν μου κ. Παν. Μπρατσιώτην καὶ τὸν ἐκλεκτὸν συνάδελφον κ. Ἰωάν. Καρμίρην, μεθ' οὗ παλαιοὶ δεσμοὶ φιλίας καὶ συνεργασίας μᾶς συνδέουν. Ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ἐκτίμησίς μου πρὸς τὸ πρόσωπον ἀμφοτέρων εἶναι μεγάλη καὶ βαθεῖα διὰ τὴν ἐξαιρετικὴν συμβολὴν των εἰς τὴν ἐπιστήμην τῆς Θεολογίας.

Πέρα τῶν προσφιλεστάτων αἰοιδίμων γονέων μου, ὀφείλω ἐν τέλει νὰ ἀποτίσω τὸν φόρον τιμῆς καὶ εὐγνωμοσύνης καὶ εἰς τοὺς ἀπὸ τοῦ αἰοιδίμου Χρυσ. Παπαδοπούλου μέχρι καὶ τῆς σήμερον Ἀρχιερατεύσαντας ἐν τῷ ἐνδόξῳ Ἀρχιεπισκοπικῷ Θρόνῳ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, οἵτινες πολλαπλῶς ἐβοήθησάν με ἀπὸ τῶν

φοιτητικῶν μου χρόνων μέχρι σήμερον. Στρέφω ἐν εὐλαβείᾳ τὴν καρδίαν μου πρὸς πάντας φίλους καὶ συνεργάτας καὶ πρὸς τοὺς ποδηγετήσαντάς με πνευματικὸς Διδασκάλους.

Τρία εἶναι τὰ θέματα περὶ τὰ ὁποῖα προτίθεμαι νὰ ἀσχοληθῶ, ἦτοι: α) Τίνα τὰ κύρια γνωρίσματα τῆς Ἑλληνικῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας· β) τίνα τὰ συμπεράσματα ἐκ τῆς συγκρίσεως τῆς Ἑλληνικῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας πρὸς τὴν Δυτικὴν· καὶ γ) τίνα τὰ ἐκ τῆς συναντήσεως Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ διδάγματα.

Α'.

Ἡ διατύπωσις τοῦ πρώτου θέματος ἔχει σκοπὸν προβολῆς τοῦ πράγματι ἀξιοθαυμάστου καὶ μεγαλειώδους ἔργου τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ γενικώτερον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, ὡς σκαπανέων τῆς «καινῆς ἐν Χριστῷ κτίσεως» (Β' Κορ. 5, 17). Ἡ ἐξελικτικὴ πορεία τῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας ταντίζεται ἐν πολλοῖς μετὰ τῶν ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας γεγονότων καὶ τῶν ἐπ' αὐτῆς ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων ἐκ τῆς ἐπαφῆς μετὰ τοῦ ἔξω κόσμου. Ἀλλὰ τὰ γεγονότα εἶναι ἀποτελέσματα τῆς δραστηριότητος τῶν ἀνθρώπων. Ἐν τῇ πνευματικῇ σφαίρᾳ μεγάλοι μορφαὶ ἐδημιούργησαν ἀληθῆ μεγαλουργήματα, διὰ τῶν ὁποίων ἰδέαι, ἀρχαί, βιώματα ρίπτονται ὡς νέα κίνητρα διαμορφώσεως νέας παντελῶς ζωῆς καὶ δράσεως τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν εἶναι ἐπομένως ὑπερβολικὸς ὁ ἰσχυρισμὸς, ὅτι διὰ τῶν μεγάλων τοῦ πνεύματος σκαπανέων διανοίγεται νέα ἐποχὴ ἀνοδικῆς πορείας διὰ τὸν ἄνθρωπον. Καὶ ἡ Ἱστορία τῆς Γραμματείας, πάσης Γραμματείας, οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἡ Ἱστορία τοῦ πνεύματος τῶν συγγραφέων, οἵτινες ἠδυνήθησαν νὰ καταλίπουν τὰ ἴχνη τῆς διαβάσεώς των καὶ νὰ ἐμφανίσουν τὴν ἀσκηθεῖσαν ὑπ' αὐτῶν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος.

Ἡ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος Ἱστορία ἀναφέρεται οὕτω εἰς προσωπικότητας πεπρωτισμένους μὲ αὐτοσυνειδησίαν, αὐτοπεποίθησιν, ἰσχυρὰν βούλησιν καὶ ἐλευθερίαν αὐτοδιαθέσεως. Αἱ πνευματικαὶ προσωπικότητες δὲν εἶναι προϊόντα συνθηκῶν, οὔτε δύνανται νὰ συνυπολογισθοῦν ὡς μαθηματικὰ μεγέθη φυσικῆς προελεύσεως. Μέσα εἰς τὰ πολύπλοκα συμπλέγματα τῶν φυσικῶν ἀναγκαιοτήτων ἐκπηδοῦν πολλάκις φωτεινὰ σήματα τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως ἐκπάλου ἀντανγείας καὶ ἀξιοθαυμάστου πρωτοτυπίας. Οἱ πρωτοπόροι οὗτοι πνευματικοὶ δημιουργοὶ καὶ εἰς τὰ πλέον ἀπλᾶ διὰ τοὺς πολλοὺς ἐρωτήματα καὶ προβλήματα θέτουν ἡμᾶς πρὸ αἰνιγμάτων. Ὅσον δὲ σπουδαιότερα ἡ πνευματικὴ προσωπικότης, κατὰ τοσοῦτον καὶ περισσότερον ἔχομεν νὰ διερευνήσωμεν κατὰ πόσον ἐν αὐτῇ συγκεφαλαιοῦνται αἱ δυνάμεις τῆς ἐποχῆς· ὡς ἐπίσης πῶς καὶ ὑπὸ ποίαν ἔποψιν ἡ προσωπικότης

αὕτη εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς ἥ καὶ ὕστερον ἔχει κάτι νὰ εἴπη δυναμικὸν καὶ πρωτότυπον ἢ καὶ μυστηριώδες, ὅπερ ἐξαίρει ὑπὲρ τὰ πλήθη τὴν προσωπικότητα καὶ διὰ τῶν ἀνακαλύψεων τῆς ἀσκεῖ ἀνάλογον τὴν ἐπίδρασίν τῆς εἰς τὸν κόσμον τῆς ἐποχῆς τῆς καὶ εἰς τοὺς μεταγενεστέρους.

* * *

Τοιοῦτοι οὐρανόπεμπτοι ἄνδρες ὑπῆρξαν καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας.¹ Διότι οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς δὲν εἶναι ἀπλῶς δέκται τοῦ ἀγαθοῦ τῆς εἰς Χριστὸν

1. Τὴν περὶ τῶν Πατέρων καὶ Ἐκκλησ. Συγγραφῶν βιβλιογραφίαν κατεχωρίσαμεν ἐν ἐκτάσει ἐν τῷ ἔργῳ ἡμῶν: «Χριστιανικὴ Γραμματεία». Ἦτοι φιλολογικὴ καὶ κριτικὴ Ἱστορία τῶν Πατέρων καὶ Ἐκκλησ. Συγγραφῶν. Τόμος πρῶτος: Οἱ λεγόμενοι Ἀποστολικοὶ Πατέρες». Ἐν Ἀθήναις 1977, σ. λθ'-μβ'. Δὲν εἶναι πρόθεσις ἡμῶν, ὅπως παραθέσωμεν ἐνταῦθα πλήρη τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν. Ἐπισημαίνομεν ἀπλῶς τὰ εἰσαγωγικῶς λεγόμενα ὑπὸ τινων, ἰδίᾳ Ἑλλήνων, χάριν τῶν Ἑλλήνων ἀναγνωστῶν περὶ τῶν Πατέρων. Οὕτω πως κρίνομεν ὅτι ἀξιόλογα εἶναι τὰ ὑπὸ τοῦ Δωροθέου Σχολαρίου, «Περὶ τῆς ἀξίας τῶν θεῶν ἡμῶν Πατέρων καὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν» διατυπούμενα ἐν σ. ιε'-κα' τοῦ ποιήματος αὐτοῦ: «Κεῖς Πατρολογίας καὶ βυζαντινῶν συγγραφῶν». Ἐν Ἀθήναις 1879».—Ἐπίσης ἐντύπωσιν ἀγαθὴν ἐσχημάτισα καὶ ἐκ τῶν περὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἐκτεθέντων ἐν τοῖς Προλεγόμενοις τοῦ ἔργου τοῦ (Μιχαὴλ Γ. Ἀγγελίδου, Ὁσμὴ εὐωδίας πνευματικῆς ἐκ τῶν Πατερικῶν λειμῶνων (Ἀπάνθισμα Πατερικῆς σοφίας), Τόμος Β': Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι. Πάτρι 1978) (ὁ Πρόλογος ὑπὸ τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Ὑδρας, Σπετσῶν καὶ Αἰγίνης κ. Ἰεροθέου, σ. θ'-κθ').—Ἀξιοπρόσεκτα εἶναι καὶ τὰ γραφόμενα ἐν ταῖς Εἰσαγωγαῖς τῶν συστηματικῶν Πατρολογικῶν ἔργων. Ἰδιαιτέρως ἐξαίρομεν τὰ ἔργα: Στυλ. Γ. Παπαδοπούλου, Πατρολογία, τόμ. Α', Ἀθήναι 1977, σ. 19-79 (μετὰ βιβλιογρ.). Παν. Κ. Χρήστου, Πατέρες καὶ Θεολόγοι τοῦ Χριστιανισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1971, τ. Α' καὶ Β'. Τοῦ αὐτοῦ, Θεολογικὰ μελετήματα, Θεσσαλονίκη 1973, τ. Α': Ἀρχαὶ τῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας, τ. Β': Γραμματεία τοῦ Δ' αἰ. (1975) καὶ τ. Γ': Νηπτικὰ καὶ Ἠσυχαστικὰ (1977). Κων. Μ. Φούσκας, Θεηγόροι ὀπλῖται. Οἱ Πατέρες καὶ Ἐκκλησ. Συγγραφεῖς (μέχρι τοῦ 325 καὶ Στόματα τοῦ Λόγου 325-750). Κων. Γ. Μπόνης, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ἀρχαίαν Χριστ. Γραμματείαν (96-325), Ἀθήναι 1974 (εἰς τὰς σ. ι'-ιστ' βιβλιογρ.). Ἀξίον ἰδιαιτέρας μνείας διὰ τὴν πλουσίαν βιβλιογραφίαν εἶναι τὸ ἔργον τῶν Berthold Altaner-Alfred Stuiher, Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter. Herder, Freiburg-Basel-Wien 1978⁸ (μετὰ πλουσίας βιβλιογρ. ἐν σ. 1-42).—Πλουσίαν βιβλιογρ. παραθέτουν καὶ τὰ Θεολογικὰ Λεξικά, ὡς καὶ αἱ νεώταται Ἐκκλησιαστικαὶ Ἱστορίαι, οἷαι: Handbuch der Kirchengeschichte, herausg. von Hubert Jedin. Band I: Von der Urgemeinde zur frühchristlichen Grosskirche von Karl Baus. Einleitung von Hubert Jedin. Herder, Freiburg-Basel-Wien 1965³ (ἄχρι τοῦδε 9 ὁγκώδεις τόμοι. Ἔργον ἄριστον καὶ νεώτατον). Τῆς ἰδίας ἀξίας εἶναι καὶ τὸ μέγα συστηματικὸν σῆγγραμμα τῶν: Augustin Fliche et Victor Martin, Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours. Boud et Gay. (Μέχρι καὶ τῶν ἐτῶν

Πίστεως, ἀλλ' ἅμα οἱ πεπνυμένοι ἐρευνηταὶ τῶν ἀρχῶν καὶ ἀληθειῶν τοῦ Εὐαγγελίου καὶ συνάμα οἱ φύλακες καὶ ἀμύντορες κατὰ τῶν ἔξωθεν καὶ ἔσωθεν παραχαράξεων καὶ διαστροφῶν τῶν διδασκῶν τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων Του.

Ἰλιγγος καταλαμβάνει τὸν μελετητὴν τῶν συγγραμμάτων τῶν Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων. Ὑπῆρξαν οὗτοι ὑποφῆται τῆς θείας βουλῆς καὶ μύσται κεκρυμμένων ἀληθειῶν, τὰς ὁποίας ἡσθάνοντο ὅτι ἐκλήθησαν ἄνωθεν ὅπως μεταδώσουν εἰς πάντας τοὺς ἀνθρώπους, πέρα τοπικῶν ἢ χρονικῶν περιορισμῶν. Ὁ τρόπος ὁμῶς καὶ αἱ χρησιμοποιοθεῖσαι μέθοδοι τῆς διαδόσεως τῶν Ἀληθειῶν τῆς Πίστεως προσηρμόζοντο πρὸς τὰς τοπικὰς καὶ ἐπικαίρους συνθήκας τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ μορφωτικοῦ των ἐπιπέδου. Δι' αὐτὸ καὶ ἡ πορεία τῆς ἐξελέξεως τῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας δὲν ἦτο ἐνιαία οὔτε κατὰ τὴν μορφήν οὔτε κατὰ τὸ περιεχόμενον².

Θὰ ἡδυνάμεθα νὰ διαιρέσωμεν εἰς τρεῖς τὰς γεωγραφικὰς περιοχάς, εἰς τὰς ὁποίας ἀνέπτυξαν τὰς δραστηριότητάς των οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς³. α) Εἰς

1952 καὶ 1956 εἶχον ἐκδοθῇ 21 ὀγκώδεις τόμοι. Ἔργον μνημειῶδες. Ἡ ἐνδιαφέρουσα ἡμᾶς βιβλιογραφία ἐν τῷ Α' τόμῳ. Καὶ τὰ δύο ταῦτα πολύτομα καὶ πολύτιμα συστηματικὰ ἱστορικὰ συγγράμματα κοσμοῦν τὴν προσωπικὴν Βιβλιοθήκην μου). Ἐκ τῶν πολλῶν Θεολογικῶν Λεξικῶν ἀναφέρω τὸ νεώτατον *Lexikon für Theologie und Kirche*. Herausg. von *Josef Höfer-Karl Rahner*, Verlag Herder. Bde 1-12 (*Patrologie*, Bd. 8, 183/7. *Vätertheologie* Bd. 10, 622). Ἀξίον μνηστέον καὶ τὸ δίτομον ἔργον τοῦ ἀοιδίμου Κω ν. Γ. Μ π ό ν η, Ἡ φιλοσοφία τῶν Πατέρων καὶ τοῦ μέσου αἰῶνος, Ἀθῆναι 1930, τ. 1-2. Πλήρη βιβλιογραφίαν διὰ τὴν Ἀρχαίαν Χριστιανικὴν Γραμματείαν καὶ διὰ τὰ Λεξικά ἐν τῷ ἔργῳ: Κω ν. Γ. Μ π ό ν η, Χριστιανικὴ Γραμματεία. Ἡτοι φιλολογικὴ καὶ κριτικὴ Ἱστορία τῶν Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων. Τόμος πρῶτος: Οἱ λεγόμενοι Ἀποστολικοὶ Πατέρες. Ἐν Ἀθῆναις 1977, σ. 131 κ.ε. καὶ σ. 28'-29'. Περὶ τῆς γλώσσης τῶν Πατέρων καὶ Ἐκκλησ. Συγγραφέων *Altaner-Stuibler*, *Patrologie* σ. 7 und 535. *M. Harl*, *Le langage de l'expérience religieuse chez les Pères grecs: Rivista di storia e letteratura religiosa*. Florence XIII (1977) 5-34.

2. Περὶ τῆς ἐξελικτικῆς πορείας τῆς Χριστ. Γραμματείας ὅρα Κω ν. Γ. Μ π ό ν η, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ἀρχαίαν Χριστιανικὴν Γραμματείαν (96-325 μ.Χ.), Ἀθῆναι 1974, σ. 125/9.

3. Διὰ τὰς τρεῖς γεωγραφικὰς περιοχάς ὅρα: *Hermann Guthé*, *Bibelatlas in 21 Haupt- und 30 Nebenkarten*. Mit drei alphabetischen Namenverzeichnissen. Leipzig 1926². *Karl Heussi-Hermann Muler*, *Atlas zur Kirchengeschichte*. 66 Karten auf 12 Blättern. Tübingen 1937³. *H. Karaf*, *Bildatlas der frühchristlichen Welt*, 1959. *Ch. Mohrmann-F. van der Meer*, *Atlas de l'antiquité chrétienne*, 1960. Πβλ. Μ π ό ν η, Εἰσαγωγή, σ. 126 ε. Διὰ τὴν Λατινικὴν περιοχὴν ὅρα εἰδικώτερον τὰ ἔργα: *P. de Labriolle-G. Bardy*, *Histoire de la littérature latine chrétienne*, 1947 I-II vol. *P. Moncaux*, *Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne*, 1901-1923, vol. I-VII. *Histoire de la littérature latine chrétienne*, 1924. Διὰ τὴν Γραμματείαν τῶν χωρῶν τῆς Ἀνατολῆς

τὸν Ἑλληνικὸν χώρον, ἔνθα ἐπεκράτει ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς καὶ ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα· β) εἰς τὴν Λατινικὴν περιοχὴν, εἰς τὴν ὁποίαν γλῶσσα, ἦθη καὶ ἔθιμα διέφερον τῶν Ἑλλήνων καὶ ἔνθα ἡ Λατινικὴ γλῶσσα, σὺν τῷ χρόνῳ προϊόντι, μάλιστα ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ γ' αἰ., ἐκτοπίσασα τὴν Ἑλληνικὴν, κατέστη ἡ κυριαρχοῦσα γλῶσσα. Καὶ γ) εἰς τὴν περιοχὴν τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς, ἔνθα γλῶσσαι διάφοροι, ἦθη καὶ ἔθιμα διέφερον τῶν τε Ἑλλήνων καὶ τῶν λαῶν τῆς Δύσεως. Ὀφείλομεν πάντως νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ὁ ἐπὶ τῆς Οἰκουμένης Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς καὶ ἡ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Πτολεμαίων (250 μ.Χ. περίπου) διεθνοποιήσις τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, διηκολύναν τὸ ἔργον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων πρὸς διάδοσιν τῆς Εὐαγγελικῆς διδασκαλίας.

Ἡ Χριστιανικὴ Γραμματεία λοιπὸν ἤρξατο ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐτυπώθη ἐν τῇ Ἑλληνικῇ γλώσσῃ ἐπὶ δύο σχεδὸν αἰῶνας πρὶν ἢ ἐμφανισθοῦν ἐν τε τῇ Ἀνατολῇ καὶ ἐν τῇ Δύσει συγγράμματα λατινιστὶ γεγραμμένα ἢ καὶ εἰς ἐπιχωρίους γλώσσας τῆς Ἀνατολῆς, μάλιστα δὲ τὴν κοπτικὴν, συριακὴν κ.ἄ. Ἀλλὰ καὶ πάλιν οἱ Ἐκκλησιαστικοὶ Συγγραφεῖς καὶ τῶν τριῶν περιοχῶν ἐμπνέονται ἢ καὶ ἀντιγράφουν τοὺς Ἑλληνας Ἐκκλησιαστικοὺς Συγγραφεῖς. Θὰ παρέλθουν δὲ πολλοὶ αἰῶνες διὰ νὰ μεταστραφοῦν οἱ ὅροι τοῦ «δοῦναι» καὶ «λαβεῖν» ὑπὲρ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων τῆς Δύσεως.

Ὁ Χριστιανισμὸς, κατέχων ἄριστα μέσα ἐνιαίως κατευθύνσεως πρὸς διάδοσιν τῶν Ἀρχῶν τοῦ ἐντὸς τῆς ἀπεράντου Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας — τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν —, ἐστράφη κυρίως πρὸς τὸν λαόν, ἵνα ἐλκύσῃ τὴν εὐαίσθητον λαϊκὴν ψυχὴν εἰς τὴν νέαν θρησκείαν. Οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς ἐπέτυχον πρῶτα τοῦ σκοποῦ των, ἀναπτύξαντες διὰ τῶν ἔργων των τὴν κυρίως αἰτίμησιν τοῦ ἀνθρώπου, στηριζόμενα: α) Εἰς τὴν Λογικὴν, β) τὸ Συναίσθημα καὶ γ) τὴν Ἠθικὴν⁴.

Τὴν λογικὴν ἐρμηνείαν τῆς ἐμφανίσεως τῆς νέας Θρησκείας οἱ Ἐκκλησιαστικοὶ Συγγραφεῖς διετύπωνν ὡς ἑξῆς. Ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι δῶρον τοῦ Θεοῦ

ὅρα: A. Baumstark, *Geschichte der syrischen Literatur*, 1922. J. B. Chabot, *Littérature syriaque*, 1933. J. Karst, *Geschichte der armenischen Literatur*, 1930. A. Sarkissian, *A brief introduction to Armenian Christian literature*, 1960. K. Kekelidze, *Hist. de la littérature géorgienne*. Tiflis 1960⁴. E. Cerulli, *Storia della letteratura etiopica*, 1961². G. Graf, *Geschichte der christlichen arabischen Literatur*, 1944-1953, τόμ. I-V (σπουδαιότατον ἔργον, ἐν τῷ ὁποίῳ διαβλέπει τις καὶ τὴν ἐπίδρασιν τῶν Ἑλλήνων Ἐκκλησιαστικῶν ἐπὶ τῶν ἀραβικῆς προελεύσεως ἔργων. Ἀναφέρεται ἐπίσης καὶ ἡ χειρόγραφος παράδοσις τῶν ἔργων ἐκάστου συγγραφέως).

4. Περὶ τῶν εἰδῶν τοῦ λόγου Altaner-Stuibler, *Patrologie*, σ. 31 καὶ 546 (βιβλιογρ.).

πρὸς τὸν ἀγνοοῦντα τὸν προορισμὸν τοῦ ἀνθρώπου. Διὰ τῆς Πίστεως, τῆς Ἐλπίδος καὶ τῆς Ἀγάπης πρὸς τὸν ἀληθῆ Θεὸν καὶ τὸν πλησίον ὁδηγεῖται ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν σωτηρίαν τῆς ἀθανάτου ψυχῆς του. Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ ἀνθρώπου ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἀναγωγὸς τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς πρὸς τὸν Θεόν, διὰ τῆς θείας συγκαταβάσεως καὶ ἐνώσεως τοῦ Θεοῦ μετὰ τοῦ ἀνθρώπου.— Διὰ τῆς Λατρείας καὶ τῆς μετοχῆς τῶν χριστιανῶν εἰς τὰ τελούμενα ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας Μυστήρια, διασφαλίζεται ἡ μετὰ τοῦ Θεοῦ ἐνωσις τοῦ ἀνθρώπου. Διὰ τῆς Λατρείας λοιπὸν ἱκανοποιεῖται ὁ σ υ ν α ἰ σ θ ἡ μ α τ ῖ κ ὸ ς κόσμος τοῦ ἀνθρώπου.— Ἄλλ' ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ἀπαιτεῖ μόνον Πίστιν, ἀλλὰ καὶ πρᾶξιν, ζῶην καὶ δοῦσιν τοῦ ἀνθρώπου συμφώνως πρὸς τὰ ἡ θ ι κ ᾶ του παραγγέλματα. Τὰ πιστευτέα καὶ τὰ πρακτέα εἶναι ἀλληλένδετα. Ἡ Χριστιανικὴ Ἡ θ ι κ ῆ πρέπει νὰ ἀποτελῇ διὰ τὸν ἄνθρωπον ὕψιστον σκοπὸν ἐπιτεύξεως τοῦ προορισμοῦ του.

Ἐν τῇ Ἱστορίᾳ πάσης Γραμματείας καθήκον ἔχει ὁ ἐπιστήμων Γραμματολόγος νὰ θέτῃ ὡς βάσιν τῆς ἐρεῦνης του: α) τὴν Γλῶσσαν, β) τὰς μορφὰς καὶ γ) τὰ εἶδη τοῦ λόγου τῶν συγγραφέων. Ἐν τῇ Χριστιανικῇ Γραμματείᾳ ὅμως τὰ στοιχεῖα ταῦτα τίθενται εἰς δευτέραν μοῖραν. Οἱ Πατέρες καὶ οἱ Ἐκκλησιαστικοὶ Συγγραφεῖς, χωρὶς νὰ παραμελοῦν τὰ φιλολογικὰ εἶδη καὶ τὰς μορφὰς διατυπώσεως, τὸ βάρος ἔθετον ἐπὶ τοῦ περιεχομένου, ὅπερ δι' αὐτοὺς ἦτο ἡ σαφὴς διατύπωσις τοῦ κηρύγματος τοῦ Ἰησοῦ. Οἱ Χριστιανοὶ Συγγραφεῖς τῶν πρώτων αἰώνων δ' ὅ ο κυρίως εἶδη φιλολογικὰ ἀνέπτυξαν, τὴν ὑπὸ τὴν μορφήν τῶν Ἐπιστολῶν ἔκθεσιν καὶ τὴν μορφήν τῶν Ὁμιλιῶν. Ἡ Χριστιανικὴ δηλαδὴ Γραμματεία δὲν προῆλθε παρακινήθεῖσα ἐξ αἰσθητικῶν ἢ καθαρῶς καλλιλογικῶν ἢ λογοτεχνικῶν παρορμήσεων. Τοῦναντίον, ἐγεννήθη ἐξ ἐπειγουσῶν θρησκευτικῶν αἰτημάτων καὶ ἐκ πρακτικῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀναγκῶν, ὡς καὶ θεολογικῶν ἐφέσεων. Πρέπει δὲ νὰ σημειωθῇ ὅτι ἐν ὅσῳ ἡ Χριστιανικὴ Γραμματειακὴ παραγωγή ἔβαινε ἀξιομένῃ, ἐπὶ τοσούτῳ καὶ ἐχρησιμοποιοῦν πλείονα εἶδη λόγου⁵. Οἱ πρώτοι Χριστιανοὶ Συγγραφεῖς εἶχον ν' ἀντιπαλαίσουν κατὰ δ' ὅ ο ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν. Οἱ ἐξ ἐθνῶν χριστιανοὶ ἔρρεπον, μάλιστα οἱ μεμορφωμένοι, εἰς τὸ νὰ ἐξελελῇ ν ἰ σ ο υ ν τὸ Εὐαγγέλιον ἢ νὰ τὸ ἐκρωματῖ σ ο υ ν. Τοῦναντίον οἱ ἐξ Ἰουδαίων χριστιανοὶ ἐπεζήτουν νὰ ἐξιο υ δ α τῖ σ ο υ ν τὸ Εὐαγγέλιον⁶.

Ἐάν τις μελετήσῃ τὰ πρώτα χριστιανικὰ συγγράμματα καὶ μάλιστα τῶν λεγομένων Ἀποστολικῶν Πατέρων — Κλήμεντος Ρώμης, Ἰγνατίου

5. Μόνη, Εἰσαγωγή..., σ. 128.

6. Αὐτόθι, σ. 33 ἐ. καὶ 38 ἐ.

Ἀντιοχείας, Διδαχῆς, Βαρνάβα, Πολυκάρπου, Ποιμένος τοῦ Ἑρμᾶ, Παπίου —, θὰ διαγνώσῃ ὅτι ἐν αὐτοῖς ἀπαντῶσι τὰ δύο στοιχεῖα, ἥτοι τὸ τοῦ Παύλου, τὸ π α ν ο ι-κ ο υ μ ε ν ι κ ό ν, καὶ τὸ τοῦ Ἰωάννου, τὸ ἰ ο υ δ α ῖ κ ό ν-χ ρ ι σ τ ι α ν ι κ ό ν. Οἱ Χριστιανοὶ Συγγραφεῖς ἠδυνήθησαν νὰ συγκεράσων ἀμφοτέρω τὰ στοιχεῖα καὶ νὰ διασφαλίσουν τὴν ἐνότητα καὶ καθαρότητα τοῦ Χριστιανισμοῦ, πέρα τῶν λογικῶν ἀπαιτήσεων τοῦ Ἑθνισμοῦ ἢ τῶν ἠθικῶν ἀπαιτήσεων τοῦ Μωσαϊκοῦ Νόμου⁷.

Ἀπὸ τῶν πρώτων ὁμῶς δεκαετιῶν τοῦ β' αἰ. ἐμφανίζεται ἐτέρα φάσις ἐξελίξεως τῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας. Αἱ ἔξωθεν ἐπῆρειαὶ καὶ αἱ ὁσημέραι αὐξανόμεναι ἀντιδράσεις κατὰ τῆς νέας Θρησκείας, ὥς καὶ αἱ δημιουργηθεῖσαι συνθήκαι ἐκ τῶν ἐπαφῶν τῶν ὁπαδῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς τὸν ἔξω κόσμον, ἀπῆλθον ζωηροτέραν καὶ βαθυτέραν γραμματειακὴν καὶ φιλολογικὴν ἀπόδειξιν τῶν Ἀληθειῶν τῆς νέας Θρησκείας. Οἱ χριστιανοί, οὔτινες διέθετον φιλοσοφικὴν καὶ δικανικὴν προπαιδεῖαν καὶ ἰκανότητα, ἠσθάνοντο ἑαυτοὺς οἰκοθεν ὑποχρεωμένους, ὅπως ἀμνηθοῦν κατὰ τῶν ἔξωθεν ἐπιθέσεων. Οὕτω προῆλθον αἱ Ἀπολογίαί, αἵτινες ἀπευθύνοντο τόσον πρὸς Ἑθνικοὺς, ὅσον καὶ πρὸς Ἰουδαίους⁸.

Οἱ πρώτοι οὕτως ἐχθροὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐκ τοῦ ἐθνικοῦ περιβάλλοντος ἦσαν πολλοί. Α.χ. ὁ Τάκιτος (περ. 50-117/20), ὁ Πλίνιος (62-113), ὁ Σουετώνιος (117/38), ὁ Αἴλιος Ἀριστείδης (129/89). Οἱ δὲ ὑπὸ τῶν χριστιανῶν ἰδιαιτέρως μνημονευόμενοι ἐχθροί, ἦσαν ὁ ρήτωρ Φρόντων (†166), ὁ Λουκιανὸς (120-200) καὶ ὁ τρομερὸς νεοπλατωνικὸς φιλόσοφος Κέλσος, ὅστις συνέγραψε τὸ συνταράξαν τοὺς χριστιανοὺς ἔργον (Ἀληθείας Λόγος) (161-180). Τὸν τετραμερῆ δὲ τοῦτον Λόγον τοῦ Κέλσου, ἀνῆρσεν ὁ μέγας Ὁριγένης μὲ τὸ «Κατὰ Κέλσου» ἔργον του (244-249).

Ἀλλ' ἡ ἀπὸ μέρους τῶν ἐθνικῶν φιλοσόφων πολεμικὴ ἐξηκολούθησε καὶ εἰς τοὺς ὑστέρους χρόνους. Π.χ. ὁ Πορφύριος (232-303), ὁ Ἱεροκλῆς (ἀρχὰς ε' αἰ.), ὁ νεοπλατωνικὸς Φιλόστρατος (γ' αἰ.), ὁ Ἰάμβλιχος (δ' αἰ.) καὶ ὁ διαβόητος Ἰουλιανὸς ὁ Παραβάτης (361/3), ἦσαν οἱ «διὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ κενῆς ἀπάτης» (Κολ. 2, 8) ἐπιζητοῦντες νὰ ἀποδείξουν ὡς «μωρίαν» τὴν περὶ ἐνανθρωπήσεως τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ χριστιανικὴν διδασκαλίαν⁹.

Ἄνδρες μεμορφωμένοι ἐκ τοῦ χριστιανικοῦ περιβάλλοντος ἀνέλαβον τὸν σκληρὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν πολλαπλῶν ἐχθρῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οὗτοι εἶναι οἱ Ἀπολο-

7. Περὶ τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων Κων. Γ. Μπόνη, μν. ἔ., σ. 138-139 καὶ σ. 138 ἑ. (βιβλιογρ.).

8. Μπόνη, Εἰσαγωγή..., σ. 25 ἑ.

9. Αὐτόθι, σ. 27-33.

γ η τ α ί. Π.χ. Κοδρᾶτος, Ἀρίστων ἐκ Πέλλης, Μιλτιάδης ὁ ῥήτωρ, Ἀπολλινάριος Ἱεραπόλεως τῆς Φρυγίας καὶ ὁ Μελίτων ὁ Σάρδεων. Οἱ Ἀπολογηταί, τῶν ὁποίων τὰ ἔργα διεσώθησαν εἶναι: Ὁ Ἀριστείδης, ὁ Ἰουστίνος ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς, ὁ Τατιανὸς ὁ Σύρος, ὁ Ἀθηναγόρας, ὁ Θεόφιλος Ἀντιοχείας, ὁ Ἑρμείας, ὅστις συνέγραψε τὸ πολὺν συζητηθὲν δηκτικὸν ἐργίδιον («Διασυρμὸς τῶν ἔξω φιλοσόφων»), ὡς ἐπίσης καὶ ὁ ἄγνωστος συντάκτης τῆς ἀπὸ λογοτεχνικῆς ἀπόψεως θαυμαζομένης Ἐπιστολῆς («Πρὸς Διόγνητον») ¹⁰.

Ἀξίον σημειώσεως εἶναι ὅτι οἱ πολέμοι τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν ἤρκοῦντο εἰς τὰς ἀναιρετικὰς διὰ φιλοσοφικῶν ἐπιχειρημάτων ἀποδείξεις, ἀλλ' ὑπέθαλπον παντοιοτρόπως καὶ τὸ μένος κατὰ τῶν χριστιανῶν τόσον τῆς ἰθυνοῦσης τάξεως, ὅσον καὶ τοῦ ὅχλου. Οἱ χριστιανοὶ ἐκατηγοροῦντο ἐπὶ ἀθεΐα, ἐπὶ ἐχθρότητι κατὰ τῆς Πολιτείας καὶ ἐπὶ ἀνηθικότητι! Ταῦτα πάντα ἀποδεικνύουν πόσον σκληρὸν ἦτο τὸ ἔργον τῶν Ἀπολογητῶν καὶ ὅτι εἶχον ν' ἀντικρούσουν ἰσχυροὺς καὶ πολυπλεύρους ἐχθρούς.

Ἀνυπολογίστους ὑπηρεσίας προσέφερον εἰς τὴν Ἐκκλησίαν πρὸς στερέωσιν τῆς Πίστεως οἱ χριστιανοὶ Ἀπολογηταί, παρὰ τὰ πολλαπλᾶ ἐλαττώματα αὐτῶν ἐν τῇ ὅλῃ συγγραφικῇ δομῇ καὶ τῇ ἐπιχειρηματολογίᾳ των. Τὸ νὰ χαρακτηρίζωνται ὁμως, ὡς ἡ πρωταρχικὴ αἰτία τῆς ἐξελίξεως τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ὅτι τινὲς τούτων προσεπλάθσαν νὰ ἐπιτύχουν τὸν ἐκχριστιανισμόν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τοῦτο εἶναι ὑπερβολὴ καὶ λίαν ἐξεζητημένη προσπάθεια νεωτέρων τινῶν συγγραφέων τῆς Δύσεως πρὸς τὸν σκοπὸν, ὅπως ἀποδείξουν διαφθορὰν τοῦ ἀρχικοῦ ἀγνοῦ καὶ καθαροῦ κηρύγματος τοῦ Ἰησοῦ ¹¹.

Ἀξίον ἐπίσης σημειώσεως εἶναι ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν χριστιανῶν συγγραφέων τοῦ β' καὶ γ' αἰ. ὡς Ἀπολογητῶν, ἐμφανίζεται ἀποκλειστικὸς καὶ κᾶπως αὐθαίρετος. Ἦδη ἀπὸ τῆς ἀποστολικῆς ἐποχῆς ὁ ἀπολογητικὸς χαρακτήρ τοῦ ἱεροῦ κειμένου τῆς Κ. Δ. εἶναι ἐμφανέστατος εἰς τε τὰ Εὐαγγέλια, τὰς Πράξεις καὶ τὰς Ἐπιστολὰς τῶν Ἀποστόλων. Καὶ οὐ μόνον οἱ συγγραφεῖς τῆς μεταποστολικῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ καθ' ὅλην τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν τῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας ἀπαντῶμεν τὸ ἀπολογητικὸν καὶ πολεμικὸν στοιχεῖον μέχρι καὶ τῆς σήμερον, ἰδίᾳ τῆς σήμερον. Ἡ ὑπεράσπισις τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀναλόγως τῶν ἀναφανομένων τάσεων ἐκάστης ἐποχῆς, ἥλλαξε καὶ τὰ ἀποδεικτικά μέσα, προσαρμόζουσα τὸν ὀπλισμὸν τῆς πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῶν ἀνθρώπων ἐκάστης ἐποχῆς. Οἱ παλαιό-

10. Αὐτόθι, σ. 25 ἐ., 33 ἐ. καὶ Altaner - Stuiβer, σ. 58-78.

11. Πβλ. τὴν ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀνακοίνωσιν τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Παν. Ι. Ζέπovu Ἑλληνικαὶ καὶ Βυζαντιναὶ ἐπιδράσεις εἰς τὴν χριστιανικὴν Θεολογίαν, Ἀθῆναι 1978.

τεροι Ἀπολογηταὶ ἐν τῷ ἀγῶνί των κατὰ τοῦ Ἐθνισμοῦ πλεῖστα ὅσα ἐκαρπώθησαν ἐκ τοῦ ἐξελληνισθέντος Ἰουδαϊσμοῦ, ὡς τῆς Σοφίας Σολομώντος καὶ τοῦ Ἰωσήπου, τῆς Ἐπιστολῆς τοῦ Ἀριστέα καὶ τοῦ Φίλωνος. Οἱ χριστιανοὶ Ἀπολογηταὶ δὲν διστάζουν νὰ χρησιμοποιήσουν καὶ ἐλληνιστικὰ πρότυπα πρὸς ἀναίρεσιν τῶν ἐθνικῶν ἀντιλήψεων περὶ Θεοῦ, κόσμου καὶ ἀνθρώπου. Αἱ ἀποδείξεις κατὰ τῶν ἀρθρωπομορφικῶν παραστάσεων τοῦ Θεοῦ, κατὰ τῶν εἰδώλων, κατὰ τῶν τελετουργικῶν ἐκδηλώσεων τῶν πολυθεϊστῶν εἰδωλολατρῶν, εἶναι πολλάκις εἰλημμένα ἐκ τῆς Στωϊκῆς Φιλοσοφίας, τῶν Ἐπικουρείων, τοῦ Νέου Πλατωνισμοῦ, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τῶν Κνυκῶν. Οὕτω πως καὶ ἡ πολεμικὴ τῶν χριστιανῶν Ἀπολογητῶν κατευθύνεται πολλάκις εἰς πλεῖστα σημεῖα κοσμοθεωριῶν, αἵτινες εἶχον παύσει παρὰ τοῖς μεμορφωμένοις νὰ ὑπάρχουν. Παρὰ ταῦτα οἱ χριστιανοὶ Ἀπολογηταὶ ἐπιμένουν εἰς τὴν καταπολέμησιν τῶν ἐθνικῶν τούτων ἀντιλήψεων, ἐπειδὴ εἰς τὰ λαϊκὰ στρώματα ἐξηκολούθουν νὰ ἀσκοῦν μεγάλην τὴν ἐπίδρασίν των.

Εἰς τὰ μέσα τῆς ἀμύνης τῶν χριστιανῶν συγγραφῶν ἀνῆκε καὶ ἡ χρῆσις ὑπ' αὐτῶν τῆς ἀ λ λ η γ ο ρ ι κ ῆς ἐρμηνείας τῶν Ἀγίων Γραφῶν ¹². Πᾶσαν ἀξιόλογον σκέψιν τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας ἐζήτουν οἱ Ἀπολογηταὶ νὰ ἀναιρέσουν διὰ τῆς προσκομίσεως τῶν ἔργων τῆς Π. Δ. καὶ διὰ τοῦ ἰσχυρισμοῦ ὅτι ὁ Μωυσῆς ἦτο ἀρχαιότερος πάντων τῶν φιλοσόφων, ὥστε αἱ τούτου διδασκαλίαι νὰ ἔχουν μείζονα τὴν ἰσχὺν καὶ κῦρος θεῖον, ἀνώτερον πάσης ἀνθρωπίνης διδαχῆς. Πρὸς τοῦτο ἐπενόησαν ἐπίσης καὶ τὸ εἶδος τῆς Χ ρ ο ν ο γ ρ α φ ί ας διὰ νὰ ἀποδείξουν μὲ τοὺς χρονολογικοὺς ὑπολογισμοὺς τὴν ἀρχαιοτάτην προέλευσιν τοῦ Μωσαϊκοῦ Νόμου ¹³.

12. H. de Lubac, RSR 1947 (Typologie et Allegorese), 1959, 5-43 (allégorie). J. P é r i n, Mythe et allégorie. Les origines grecques et les contestations judéo-chrétiennes, 1958. E. S t e i n, Die allegorische Exegese des Philo v. Alex. 1932. C. S c h ä u b l i n, Untersuchungen zur Methode und Herkunft der antiochenischen Exegese. Bonn 1974. Γ ε ω ρ γ. I. Μ α ν τ ζ α ρ ί δ ο υ, Τὸ διδασκαλικὸν ἔργον τοῦ Ὠριγένης. Προϋποθέσεις καὶ ὁργάνωσις αὐτοῦ, Θεσσαλονίκη 1960. Β. Σ τ α υ ρ ί δ ο υ, Αἱ Θεολογικαὶ Σχολαὶ Ἀλεξανδρείας καὶ Ἀντιοχείας (ἀνὰτ. ἐκ τοῦ «Πανταίνου»), Ἀλεξάνδρεια 1965. K o n s t. G. B o n i s, Das humanistische Ideal nach dem «Προτρεπτικὸς» des Klemens von Alexandria, «Θεολογία» 41 (1970) 47-68.—Ἀρίστη μελέτη περὶ τῆς ἀλληγορικῆς μεθόδου γενικῶς εἶναι ἡ τοῦ W o l f g a n g A. B i e n e r t, «Allegoria» und «Anagoge» bei Didymos dem Blinden von Alexandria. Berlin 1971. Πβλ. καὶ ἡμετέραν βιβλιοκρισίαν ἐν Περιοδ. «Πλάτων» 24 (1972) 343/7.

13. Μ π ό ν η, Εἰσαγωγή..., σ. 88, 241, 261, 340, 348. H. G e l z e r, S. J. Africanus und die byzantinische Chronografie, 1880/98, Bde 1-2. Krumbacher - Σ ω τ η ρ ι á δ ο υ, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας, Ἀθῆναι 1910, τ. I-III, Α', 646 ἐ. H e r b e r t H u n g e r, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner. München 1978, Bde I-II, 251, 254,

Τὸ ἀξιολογώτερον διὰ τοὺς Ἀπολογητὰς ἦτο ἡ συνειδητὴ ἱκανοποίησίς των καὶ ἡ αὐτοπεποίθησις ὅτι ἐξεπροσώπουν τὴν Ἀλήθειαν ἐν τῇ πληρότητί της, ὡς αὕτη ἀπεκαλύφθη ὑπὸ τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ· ὅτι ἦσαν ὑπερασπισταὶ τῆς ὑψηλοτέρας Θρησκείας, τῆς καθαρωτέρας Ἠθικῆς διδασκαλίας, καὶ ὅτι ἡ Εὐαγγελικὴ διδαχὴ ἦτο ἀνωτέρα πάσης Φιλοσοφίας. Ἐκ τούτου ἀπήτουν τὸ δικαίωμα τῆς ὑπάρξεως τῶν χριστιανῶν ἐντὸς τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου τῆς Πολιτείας. Μάλιστα ὁ Μελίτων ὁ Σάρδεων, ἥδη ἀπὸ τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ β' αἰ. ἐκήρυττεν ὅτι συμφιλίωσις καὶ συνόπαρξις ἐθνικοῦ Κράτους καὶ Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας εἶναι καὶ δυνατὴ καὶ φυσικὴ. Καίτοι δὲ πολλοὶ τῶν Ἀπολογητῶν διάκεινται ἐχθρικῶς πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν Φιλοσοφίαν, ἐν τούτοις καὶ οὐκ ὀλίγοι ἐμφανίζονται ἀναγνωρίζοντες καὶ τὰ ἀληθῆ διδάγματα τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, ἐξαιρῶντες μάλιστα καὶ τὰ πρόσωπα ἐνίων ἀρχαίων φιλοσόφων.

Εἷς τινὰς Ἀπολογία ἐλλείπουσι σχεδὸν παντελῶς καθαροὶ χριστιανικαὶ σκέψεις. Ὁ ἀναγνώστης τῶν Ἀπολογιῶν τούτων καὶ σήμερον ἔτι σχηματίζει τὴν ἀντίληψιν ὅτι ἔχει ἐνώπιόν του ἄχρουν Ἀπολογίαν μονοθεϊστικῆς τιнос Θρησκείας. Οἱ Ἀπολογηταὶ δὲν εἶχον πρόθεσιν νὰ συγγράψουν Δογματικὴν. Πάντως δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ὑποτιμῇσι τις τὴν ἐπίδρασιν τῶν Ἀπολογητῶν ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τῆς τε δογματικῆς καὶ τῆς ἠθικῆς. Ἡ ἀνάγκη, ὅπως ὑπερασπίσων τὸν Χριστιανισμόν κατὰ τοῦ ἐχθρικῶς διακειμένου Ἰουδαϊσμοῦ, ὠδήγησε τούτους εἰς τὴν βαθυτέραν κατανόησιν τῆς ἰδιαιτερότητος τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ διὰ τῶν Προφητῶν ἀπόδειξις, ἡ ἰδιαιτέρως προσφιλεῖς εἰς τοὺς Ἀπολογητὰς, στρεφομένους κατὰ τε τῶν Ἑθνικῶν καὶ κατὰ τῶν Ἰουδαίων, ὠδήγησε τούτους εἰς ἓνα ἱστορικὸν τρόπον θεωρήσεως τῆς Π. Δ. διὰ τῆς συσχετίσεως ταύτης μετὰ τῆς Κ. Δ. Ἡ πρώτη ἦτο ἡ Διαθήκη τῆς προπαρασκευῆς καὶ ἡ δευτέρα τῆς πληρώσεως. Ἐναντι τῆς Φιλοσοφίας οἱ Ἀπολογηταὶ ἠσθάνοντο τὴν ἀνάγκην νὰ ἀντιδράσων, χρησιμοποιοῦντες τὴν ἰδίαν τῶν φιλοσόφων διδασκαλίαν περὶ Θεοῦ, κόσμου καὶ ἀνθρώπου. Οὕτω πως ἐπίστευον ὅτι καθίστων περισσότερον νοητὴν καὶ πιστευτὴν τὴν χριστιανικὴν κοσμοθεωρίαν. Διὰ δὲ τῆς προσλήψεως στοιχείων ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας προητοίμαζον τὴν κατανόησιν τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος. Οὕτω πως ἀπετέλεσαν οἱ Ἀπολογηταὶ τὴν προβαθμίδα τῶν μεγάλων Ἀλεξανδρινῶν Θεολόγων Κλήμεντος καὶ Ὠριγένης, οἵτινες εἰργάσθησαν εὐρύτερον καὶ βαθύτερον μὲ τὰ μέσα τῆς Ἑλ-

257 ἔ., 280, 287, 297, 306, 310, 317, 328 ἔ. 332, 336 ἔ. 355, 370, 377, 397, 411, 432 ἔ., 450, 469, 489. Πβλ. καὶ ἡμετέραν βιβλιοκρισίαν ἐν «Θεολογία» 49 (1978) 1005-1007. Πλουσιωτάτη καὶ νεωτάτη βιβλιογραφία περὶ τῆς καθόλου Χρονογραφίας καὶ τῆς σπουδαιότητος αὐτῆς.

ληνικῆς Φιλοσοφίας διὰ τὴν συστηματοποίησιν τῶν δογματικῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀληθειῶν.

Ἀπὸ τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ β' αἰ. ἐμφανίζεται ἄπειρον πλῆθος ψευδεπιγράφων καὶ ἀνωνύμων ἔργων, οἱ συντάκται τῶν ὁποίων ἐθήρεον σκοποὺς διαδόσεως, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, αἵρετικῶν κακοδοξιῶν. Τὰ ἔργα ταῦτα ὀνομάζονται Ἀπόκρυφα. Μιμοῦνται δὲ τοὺς φιλολογικοὺς τύπους τῶν γνησίων ἔργων τῶν Ἀγ. Γραφῶν¹⁴. Μεταξὺ τῶν ἀνωνύμως παραδοθέντων ἔργων ἄξιον ἰδιαίτερας μνείας εἶναι τὸ ἀπόκρυφον ἔργον «Κηρύγμα Πέτρον», συνταχθὲν τὰς ἀρχὰς τοῦ β' αἰ. Περιεῖχε δὴθεν Κηρύγματα τοῦ Πέτρου καὶ εἰδήσεις σχετικὰς μὲ τὴν ἀποστολικὴν δρᾶσιν αὐτοῦ. Τὸ ἔργον ἀπετέλεσε τὸ πηγαῖον ὑλικὸν διὰ τὴν σύνταξιν τῶν «Ψευδοκλήμενων» ὑπὸ τὰς δύο μορφὰς τῆς διατυπώσεώς των, ἥτοι τῶν 20 Ὀμιλίων καὶ τῶν 10 Ἀναγνωρισμῶν.

Ἀρχὴν τῆς Ἀποκρύφου Γραμματείας ἔδωκεν ὁ Γνωστικισμός, ἥτοι ἡ εὐρύτατα διαδοθεῖσα ἐθνικίζουσα αἵρεσις, ἥτις ἀπετέλει μᾶλλον ὀρθολογιστικὸν φιλοσοφικὸν σύστημα. Δυσχερῖζετο δὲ ὅτι κατεῖχε τὴν ἀληθῆ γνῶσιν περὶ Θεοῦ, κόσμου καὶ ἀνθρώπου καὶ ἐδέχετο δύο ἀρχάς, τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, ἐξ οὗ προῆλθε καὶ τὸ κακὸν ἐν τῷ κόσμῳ. Ὁ Κήρινθος, ὁ Παρμενᾶς, ὁ Νικόλαος καὶ ὁ Ἀλέξανδρος ὑπῆρξαν οἱ πρῶτοι Γνωστικοί, ἀναφερόμενοι καὶ ἐν τῇ Κ. Δ. Ἀκολουθοῦν ὁ Σίμων ὁ μάγος, ὁ Μάνης, ὁ Βασιλείδης, ὁ Ἰσίδωρος, ὁ Καρποκράτης καὶ ὁ ἐν Σάμῃ τῆς Κεφαλληνίας θεοποιηθεὶς Ἐπιφάνης, ὁ υἱὸς τοῦ Καρποκράτους, ὅστις πρῶτος 17ετῆς ὢν συνέγραψε τὸ οἰονεὶ κομμουνιστικὸν ἔργον «Περὶ δικαιοσύνης», δι' οὗ ἐκήρυττε κοινοκτημοσύνην πάντων τῶν ἀγαθῶν, ἀκόμη καὶ τῶν γυναικῶν! Ἄλλοι γνωστοὶ Γνωστικοὶ εἶναι: Ὁυαλεντίνος, ὁ Ἡρακλέων, ὁ Πτολεμαῖος, ὁ Μᾶρκος, ὁ Βαρδεσάνης καὶ ὁ υἱὸς τοῦ Ἀρμόνιος καὶ τέλος ὁ διαβόητος Μαρκίων. Ποικίλα γνωστικὰ συστήματα ἀνεπτύχθησαν, ἐξ ὧν ἰδιαίτερος ἄξια μνείας τὸ τῶν Ὀφειτῶν ἢ Ἐλκεσαϊτῶν καὶ τὸ τοῦ Μάνητος. Τὰ πλεῖστα ὅμως τῶν Γνωστικῶν ἔργων ἀπωλέσθησαν ἢ καὶ ἀπεκαθάρθησαν ὑπὸ ὀρθοδόξων. Ἀλλὰ τὸ περιεχόμενον τῶν γνωστικῶν συγγραμμάτων γνωρίζομεν ἐκ τῶν ἀντιορητικῶν ἔργων τοῦ Εἰρηναίου, τοῦ Ἰπολλύτου, τοῦ Τερτυλλιανοῦ κ.ἄ.¹⁵.

14. Περὶ τῆς ἀποκρυφικῆς Γραμματείας ὅρα τὸ θεμελιῶδες ἔργον, μετὰ πλήρους βιβλιογρ. τῶν: Edgar Hennecke (†) — Wilhelm Schneemelcher, *Neutestamentliche Apokryphen*. Tübingen 1959-1964³, Bde I-II. Νεωτέρα ἔκδοσις I, 1968³. II, 1971³. Περιληπτικὴν ἀνάλυσιν ὅρα ἐν ἡμετέρῃ Εἰσαγωγῇ..., σ. 209-232.

15. Τὴν περὶ τῆς Γνωστικῆς Γραμματείας βιβλιογραφίαν ἀνευρίσκει τις ἀνέτως ἐν *Altnener-Stuibler, Patrologie*, σ. 99-107. Πβλ. Δημητρίου Τρακατέλη, Ὁ ὑπερ-

Τὰ Ἀπόκρυφα, εἴτε γνωστικῆς προελεύσεως εἴτε μή, κατὰ τε τὴν μορφήν καὶ κατὰ τὸ περιεχόμενον διακρίνονται ἰσχυρῶς τῶν κανονικῶν βιβλικῶν ἔργων. Ὡς τεκμήρια ὅμως παλαιᾶς χριστιανο-ἐθνικῆς λαϊκῆς κυρίως φιλολογίας εἶναι λίαν χρήσιμα. Εἶναι δὲ λυπηρὸν διὰ τὴν ἐπιστήμην ὅτι δὲν διεσώθησαν ἄχρις ἡμῶν, ἐκτὸς σπανίων ἐξαιρέσεων καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ἐν ἀποσπάσμασιν. Ἡ Ἐκκλησία ἐτήρει ἔναντι αὐτῶν ἀμυντικὴν στάσιν. Τὰ ἔργα ταῦτα χαρακτηρίζω ὡς τὴν χριστιανικὴν («μυθιστορηματικὴν») δοκιμιογραφίαν. Τὰ Ἀπόκρυφα ὅμως ἤσκησαν μεγάλην ἐπίδρασιν τόσον εἰς τὰ λαϊκὰ στρώματα τῶν πιστῶν, ὅσον καὶ ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας, μάλιστα εἰς ὠρισμένους τομεῖς, π.χ. εἰς τὴν Τέχνην, τὴν Ἀρχιτεκτονικὴν, τὴν Εἰκονογραφίαν, τὴν Πλαστικὴν, τὴν Ποίησιν, τὴν Ὑμνογραφίαν, μάλιστα δὲ εἰς τὴν Ἀγιολογίαν κ.ἄ.

Μεγάλην ἀνάπτυξιν ἔλαβε καὶ ἡ Ἀντιρρητικὴ ἢ Ἀντιαιρετικὴ Ἡραμματαία. Πλεῖστοι ὅσοι Ἕλληνες, Ἀλεξανδρινοί, Ἀντιοχειανοί, Παλαιστίνιοι, Σύροι, Μικρασιῶται καὶ Δυτικοὶ χριστιανοὶ συγγραφεῖς ἀνέπτυξαν πλουσίαν ἀντιρρητικὴν δραστηριότητα κατὰ τοὺς μετὰ ταῦτα αἰῶνας, στραφέντες κατὰ τῶν πολυνώνμων αἱρέσεων, Γνωστικῶν, Ἰουδαϊζουσῶν, μοντανιστικῶν, ἁρειανικῶν, ὠριγενιστικῶν, μονοφυστικῶν, μονοθελητικῶν, μονοενεργητικῶν κ.π.ἄ. Εἰς λεπτομερείας ὅμως τούτων νὰ εἰσέλθωμεν δὲν εἶναι δυνατόν¹⁶.

Ὀλίγα τινὰ προσθετέα καὶ περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἱστοριογραφίας, ὡς καὶ τῆς Ἀγιολογίας. Τὸ ἱστορικὸν ἐνδιαφέρον, ὅπερ σχετικῶς ζωηρότατον ὑπῆρξεν, ὡς πρὸς τὰ κανονικὰ Εὐαγγέλια καὶ τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστό-

βατικὸς Θεὸς τοῦ Εὐαγγελίου. Ἐξηγητικὴ συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῶν Γνωστικῶν κειμένων τοῦ Nag Hammadi. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ, Ἀθῆναι 1977. Πβλ. ἡμετέραν εὐμενῆ βιβλιοκρισίαν ἐν «Θεολογία» 48 (1977) 1011-1013. Πβλ. καὶ ἡμετέραν Εἰσαγωγὴν..., σ. 173 ἑ. Ὅρα καὶ Δ η μ. Δ ρ ί τ σ α, Ἡ ποίησις τῶν Γνωστικῶν, Ἀθῆναι 1979.

16. Πλουσιωτάτη εἶναι ἡ κατὰ τῶν αἱρέσεων ἀντιρρητικὴ βιβλιογραφία, ἣν ἀνευρίσκει τις ἀνέτως εἰς τὰ συστηματικὰ Πατρολογικὰ ἔργα, ὡς καὶ εἰς τὰ Θεολογικὰ Λεξικά. Ὅρα καὶ ἡμετέραν Εἰσαγωγὴν..., σ. 179, 181/2 ἑ. Ἐπίσης ἡμετέραν («Χριστ. Γραμματεῖαν»), σ. ξα'-σα'. Ὅρα καὶ περὶ τῶν αἱρέσεων γενικῶς I. Ν. Κ α ρ μ ί ρ η, Αἱ ἀρχαῖαι Ἀντιχαλκηδόνειοι Ἐκκλησίαι τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἡ βᾶσις τῆς ἐπανενώσεως αὐτῶν μετὰ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, «Θεολογία» 35 (1964) 562/80, 36 (1965) 73-93. 204/54, 392-435, 549/79, 37 (1966) 14-31 (καὶ ὡς ἀνάτυπον). Τ ο ὤ α ὕ τ ο ὤ, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι 1960², τ. II, 1968². Τ ο ὤ α ὕ τ ο ὤ, Ἡ περὶ Ἐκκλησίας Ὁρθόδοξος Δογματικὴ διδασκαλία, Ἀθῆναι 1964. Εἰς τὰ ἔργα ταῦτα καὶ πλουσία ἀντιρρητικὴ βιβλιογραφία, Π α ν. Ν. Τ ρ ε μ π έ λ α, Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι 1959/61, τ. I-III (ἀντιρρητικὴ βιβλιογρ.).

λων, δ' ὧν ἐξετίθετο τὸ τελειωθὲν ἔργον τοῦ Κυρίου καὶ τῶν Ἀποστόλων, παρέμεινε σχεδὸν ἄνευ ζωηρᾶς ἐκδηλώσεως κατὰ τὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν ἐκ τῆς ἐν Χριστῷ θείας Ἀποκαλύψεως ἐξεπήγασεν ἡ Ἐκκλησία, ἣτις μέσῳ ἀγώνων καὶ ἀσυνήθων διωγμῶν ἀπέβη ἱστορικὸν ὄντως μεγαλειῶδες θεανθρώπινον Ἰδρυμα. Αἱ μετὰ θρύλου γεγραμμένοι βιογραφίαι τοῦ Ἰησοῦ καὶ αἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων τῆς ἀποκριτικῆς Γραμματείας, ὡς καὶ τὰ Μαρτυρολόγια εἶναι σχεδὸν αἱ μόναι ἐκδηλώσεις τοῦ ἱστορικοῦ ενδιαφέροντος κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐνάρξεως τῆς ἀναπτύξεως τῆς Ἐκκλησίας.

Ἀλλ' ὅτε ἡ ἀρχικὴ ἀνάπτυξις τῆς νεαρᾶς Ἐκκλησίας ἐτελειώθη κατὰ τὸν δ' αἰ., τὸ ἱστορικὸν ενδιαφέρον ἀνεπτύχθη. Διὰ δὲ τοῦ πατρὸς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας Εὐσέβιου Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης (263-†339) ἀνήχθη εἰς ἀληθῆ περιωπὴν, ἃν καὶ φέρει εἰσέτι ἀπολογητικὴν χροιάν. Οἱ μετὰ τὸν Εὐσέβιον ὅμως συνεχισταὶ τοῦ ἔργου του ὕστεροῦν εἰς ἀξίαν, τινὲς δὲ τούτων ἀναμινγνύον πολλάκις θρύλους καὶ μυθώδεις διηγήσεις, ἐπὶ ζημίᾳ τοῦ καθαρώς ἱστορικοῦ ενδιαφέροντος¹⁷.

Τὰς ἀφηγήσεις περὶ τῶν Μαρτύρων τῶν χριστιανῶν διαιροῦμεν συνήθως εἰς τρεῖς κατηγορίας. Τὴν πρώτην ομάδα ἀποτελοῦν τὰ καθαντὸ Μαρτυρολόγια ἢ αἱ Πράξεις τῶν μαρτύρων. Τὰ ἔργα ταῦτα εἶναι ἐπίσημα δικαστικὰ πρωτόκολλα μαρτυρικῶν καταθέσεων κατὰ τὴν ἀνακριτικὴν διαδικασίαν τοῦ ἀπολογουμένου μάρτυρος. Ὀνομάζονται δὲ *Acta* ἢ *Gesta*. Συνήθως αἱ Πράξεις τῶν μαρτύρων ἢ τὰ κυρίως μαρτυρολόγια ἀνεγινώσκοντο κατὰ τὴν ἐπέτειον τοῦ θανάτου τοῦ μάρτυρος, ἣτις ὀνομάζετο (γενέθλιος) ἡμέρα διὰ τὸν μάρτυρα (*natalitia*), κατὰ τὴν ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ μάρτυρος λαμβάνονσαν χώραν τελετὴν.

Εἰς τὴν δευτέραν κατηγορίαν ἀνήκουν αἱ *passiones* καὶ τὰ *Martyria*. Εἶναι

17. *Altaner-Stuibner*, σ. 217/44 (βιβλιογρ.). Μπόρη, *Εἰσαγωγή...*, σ. 182. 186-190, (βιβλιογρ.). Τοῦ ἀντοῦ, Χριστ. Γραμματεία, σ. μζ' ἐ. καὶ ν'-νγ'. Τοῦ ἀντοῦ. Περὶ τὴν ἀρειανικὴν ἔξιν: Ἀστέριος ὁ σοφιστής, Ἀέτιος Ἀντιοχείας, Εὐνόμιος Κυζίκου, Εὐδόξιος Κ/πόλεως, Λούκιος Ἀλεξανδρείας, Εὐνόμιος Βεροῖης, Ἀκάκιος Καισαρείας, Εὐσέβιος Ἐμμέσης καὶ Νεμέσιος Ἐμμέσης (Ἀνάτυπον ἐκ τῆς Β.Ε.Π., Ἀποστολ. Διακον., τ. 47). Σωφρόνιου Εὐστρατιάδου, Ἀγιολόγιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι 1960. Ἰω. Φουντούλη, Λεσβιακὸν Ἑορτολόγιον. Β' Ὁ ἄγιος Ἀλέξανδρος ὁ ἐν Λέσβῳ, Ἀθῆναι 1962, Ἀνδρ. Φυτράκη, Ὁ μοναχικὸς βίος ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ, Θεσσαλονίκη 1960. Τοῦ ἀντοῦ, Ὁ κλαυθμὸς τῶν μοναχῶν, Ἀθῆναι 1946. Τοῦ ἀντοῦ, Μαρτύριον καὶ μοναχικὸς βίος, Ἀθῆναι 1948. Πλήρη βιβλιογραφίαν περὶ τῆς Ἀγιολογίας ἀνευρίσκει τις ἀνέτως εἰς τὸ θεμελιῶδες σύγγραμμα τοῦ συναδέλφου *H. G. Beck*, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, 267.

δὲ ἀφηγήσεις αὐτοπτῶν μαρτύρων ἢ ἐτέρων ἀξιοπίστων προσώπων, συγχρόνων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τοῦ μάρτυρος.

Τὴν τρίτην τέλος ομάδα αποτελοῦν τὰ οὕτω καλούμενα *Συναξάρια*. Ταῦτα εἶναι κινήματα μεταγενεστέρας ἐποχῆς, ἃν καὶ δὲν στεροῦνται ἱστορικῆς σημασίας, τοῦλάχιστον κατὰ τὸν πυρῆνα. Ὅμως ἀναμειγνύουν θρύλους καὶ μύθους, συσκοτίζοντας τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν.

Ἡ φιλολογικὴ μορφή τοῦ εἵδους τῶν ἀνωτέρω ἔργων ἀποκτᾷ βαθμιαίως μεγαλύντεραν ἐπίδρασιν. Ἐκ τοῦ πρωτοκόλλου τῆς βραχείας ἀνακρίσεως τοῦ μάρτυρος πρὸ τοῦ δικαστοῦ, ἀναπτύσσεται ἐκτενὴς ἀφήγησις περὶ συνδιαλέξεως τοῦ μάρτυρος μετὰ τοῦ Ρωμαίου δικαστοῦ, ἀποτελοῦσα οἶονεὶ ἀπολογία τῆς χριστιανικῆς πίστεως, μὲ ὅλα τὰ μέσα τοῦ λόγου τῆς ρητορικῆς τέχνης, διηρηθισμένης ποικιλοτρόπως καὶ ἐν τῇ ὁποίᾳ ὁ ὑπόδικος χριστιανὸς οὐ μόνον ἀμύνεται τῆς ἑαυτοῦ πίστεως, ἀλλὰ καὶ ἐλέγχει τὸν πολυθεϊσμὸν καὶ τὴν Θρησκείαν τῶν κατηγόρων του. Ἀποδεικνύει περιφρόνησιν πρὸς τὰς ἐπαπειλουμένας βασάνους καὶ ἐπαπειλεῖ τὴν θεῖαν τιμωρίαν. Ἐν τέλει παροτρύνει τοὺς ἀντιδίκους του πρὸς μετάνοιαν καὶ ἀποδοχὴν τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ὅτε δὲ εἰς τὸ ἰδεῶδες τῆς ἀγιότητος τῶν μαρτύρων προσετέθη καὶ ἡ τῶν μοναχῶν καὶ ἐπισκόπων, τότε ἐδημιουργήθη ἡ τεραστίαν ἀνάπτυξιν προσλαβοῦσα χριστιανικὴ Ἀγιολογία, ἣτις ὁμοῦ μὲ τὰ *Συναξάρια* ἀπετέλεσαν μίαν ἰδιαιτέραν καὶ ὀγκωδεστάτην Γραμματεῖαν.

Οἱ βίοι τῶν ἁγίων ἀπετέλουν ἀληθὲς ἐντύφημα διὰ τοὺς χριστιανούς. Τὰ ἀγιολογικὰ ἔργα σήμερον ἀποτελοῦν ἀνεξάντλητον πηγὴν λαογραφικῶν καὶ ἠθογραφικῶν εἰδήσεων. Σημειωτέον δ' ὅτι ὡς βάσις καὶ πρότυπον τῶν βίων τῶν ἁγίων καὶ τῶν μοναχῶν ὑπῆρξεν ἡ ταχυτάτη εἰς πᾶσαν τὴν χριστιανικὴν Οἰκουμένην διαδοθεῖσα βιογραφία τοῦ Μεγάλου Ἀντωνίου, ἡ ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου συνταχθεῖσα καὶ ἣτις διὰ τῆς μεταφράσεως τοῦ Εὐαγρίου Ἀντιοχείας τὸ 388 ἐγένετο γνωστὴ εἰς τὴν Δύσιν, τεραστίαν ἀσκήσασα ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ Ἀδγουστίνου καὶ δι' αὐτοῦ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καθόλου τοῦ ἀσκητικοῦ καὶ μοναχικοῦ ἰδεώδους ὑπὸ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας¹⁸.

18. Beck, 269. Karl Holl, *Gesammelte Aufsätze*. Tübingen 1928, Bd. II, 68-114: Osten. Ἀλλὰ τὸ μνημειῶδες σύγγραμμα περὶ Ἀγιολογίας, ὑπερβάλλον πάντα τὰ λοιπὰ εἶναι τοῦ Albert Ehrhard, *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche, von den Anfängen bis zum Ende des 6. Jahrh.* Leipzig 1937. Erster Teil: Die Überlieferung: Einleitung 1-53. R. Aigrain, *L'hagiographie. Ses sources, ses méthodes, son histoire*. Paris 1953. H. Delehaye,

Ὁ Μέγας Βασίλειος, ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος, ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὁ καὶ Ναζιανζηνός, ὁ Ἀμβρόσιος καὶ πολλοὶ ἄλλοι Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἠύξησαν τὴν Γραμματεῖαν ταύτην δι' Ὅμιλίων των ὑπὲρ μαρτύρων καὶ ἄλλων ἁγίων. Ὁ Παλάδιος Ἐλενοπόλεως (365-411;) συνέταξε Συλλογὴν βίων ἁγίων ἀσκητῶν μὲ τὸν τίτλον «Λαυσαϊκὴ Ἱστορία»¹⁹. Λεχθήτω δ' ὅτι ἰδιαίτερον εἶδος χριστιανικῆς ἀφηγηματικῆς Γραμματείας ἀποτελοῦν καὶ αἱ λεγόμεναι «Ἱεραὶ Ἀποδημίαι», θεωρούμεναι ὡς πηγαῖα ἔργα ἰδιοτύπου ἀγιολατρείας²⁰.

Ἡ παλαιοχριστιανικὴ ἀντίληψις τῆς ἱερᾶς ἀποδημίας καὶ τοῦ μηδεμίαν ἔχοντος πατρίδα ἐπὶ τῆς γῆς ταύτης χριστιανοῦ εὖρὲ πως τὸ καταστάλαγμα αὐτῆς ἐν τῇ πραγματοποιήσει των «ἱερῶν ἀποδημιῶν» εἰς Ἱεροσόλυμα πρὸς προσκύνησιν των ἁγίων Τόπων, ἐνθα ἐγεννήθη καὶ ἐκήρυξεν, ἐσταυρώθη καὶ ἀνεστήθη ὁ Σωτὴρ τοῦ κόσμου. Ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία ἀπέδωκεν ἐξαιρετικὴν σημασίαν εἰς τὰς ἱερὰς ἀποδημίας. Ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία σεβομένη τοὺς ἁγίους Τόπους, οὐδέποτε ὑπερετόνισε τὴν ἀξίαν των «ἱερῶν ἀποδημιῶν», ἴσως καὶ ἐκ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, ὅστις δὲν ἐδίστασε νὰ καντηριάσῃ τὰ κατὰ τὰς ἀποδημίας εἰς τοὺς ἁγίους Τόπους λαμβάνοντα χώραν ἠθικὰ ἔκτροπα διὰ τοῦ ἔργου του «Περὶ τῶν ἀπιόντων εἰς Ἱεροσόλυμα» (Migne P. G. 46, 1009/16).

Θὰ μὲ ἀπέλιπε ὁ χρόνος, ἐὰν ἤθελον νὰ λεπτολογήσω καὶ περὶ τῆς Ἐπιστολογραφίας —ἐπισήμων καὶ ἰδιωτικῆς— των Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων²¹. Σπουδαιόταται δὲ ὑπῆρξαν καὶ αἱ ἀρχαῖαι Συλλογαὶ Συνοδικῶν Πράξεων καὶ ἐγγράφων, ὡς καὶ αἱ Συναγωγαὶ Κανόνων καὶ τέλος οἱ Νομοκάνονες²². Ἡ Ἀνωρυμογραφία ἐπίσης ἦ

Les légendes hagiographiques. Bruxelles 1905. Sinq leçons sur la méthode hagiographique. Bruxelles 1934. Adolf v. Harnack, Geschichte der altchristlichen Literatur bis Eusebius. Leipzig 1958², Teil I, 807-834.

19. Altaner-Stuibber, 238.

20. Αὐτόθι, σ. 28 (ἱεραὶ ἀποδημίαι). Bardy, *Analecta Bollandiana* 1949, 224/35. B. Köttling, *Peregrinatio religiosa*, 1950. A. Bludau, *Die Pilgerreise der Aetheria*, 1927. Altaner-Stuibber, 244/5. Κ. Γ. Μπόνη, «Ἱεραὶ ἀποδημίαι, ἄρθρον ἐν «Θρησκευτ. καὶ Χριστ. Ἑγκυκλ.», 1934. Παρ. Ν. Σιμωτᾶ, ἄρθρον ἐν «Θρησκ. καὶ Ἡθ. Ἑγκυκλ.», τ. 2, 1069/71.

21. Πβλ. Κων. Γ. Μπόνη, Αἱ τρεῖς «Κανονικαὶ Ἐπιστολαὶ» τοῦ Μεγ. Βασιλείου πρὸς τὸν Ἀμφιλόχιον, Μητροπολίτην Ἰκονίου [ca. 341/45-395/400] καὶ τὰ γεννώμενα ἐκ τούτων προβλήματα, ἐν *Byz. Zeitschrift* 44 (1951) 62-78. (*Festschrift Franz Dölger zum 60. Geburtstag gewidmet*).

22. H.-G. Beck, *Kirche u. theol. Lit.* 1959, 44-60. Altaner-Stuibber, 246/52.

ΠΑΑ 1979

Ψευδωνυμική Γραμματεία θὰ ἡδύνατο ν' ἀποτελέσῃ ἰδιαίτερον εἶδος φιλολογικὸν τοῦ πλουσίου καὶ ἐνδιαφέροντος τούτου ὕλικου²³.

Ἰδιαιτέραν ἀξίαν προσλαμβάνουν καὶ οἱ Μοναχικοὶ Κανόνες, ὡς καὶ τὰ Πατερικὰ Ἀποφθεγμὰτα²⁴. Οἱ μοναχοὶ καὶ ἀσκηταὶ τῆς ἐρήμου, εἰ καὶ οὐχὶ μικρὰν ἀποστροφὴν ἠσθάνοντο ἔναντι τῆς ὀσημέραι κοσμικωτέρας κατ' αὐτοὺς γιγνομένης ἐπισήμου Ἐκκλησίας, ἐν τούτοις ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν προσωπικοτήτων, αἵτινες ἐκυριάρχουν ἐπὶ παντός τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας καὶ λόγῳ μορφώσεως καὶ λόγῳ ἡθους, ἤρχισαν βαθμὴδὸν νὰ καλλιερῶσι στενότερους δεσμούς πρὸς τὴν ἐπίσημον Ἐκκλησίαν, μέχρις οὗ οἰκιοθελῶς ἤρχισαν νὰ θέτωσιν ἑαυτοὺς ὑπὸ τὴν μητρικὴν τῆς Ἐκκλησίας σκέπη καὶ προστασίαν. Ἐκτοτε, μάλιστα ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου, πλῆθος μοναχῶν καὶ ἀσκητῶν ἐμφανίζεται ἀμυνόμενον μετὰ φανατισμοῦ τῶν δικαίων τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐνεργότατον λαμβάνον μέρος εἰς τὰς δογματικοπολεμικὰς διαμάχας, παρὰ τὸ πλευρὸν τῆς ἐπισήμου Ἐκκλησίας σχεδὸν πάντοτε ἰστάμενον. Μεταξὺ τῶν μοναχῶν καὶ ἀσκητῶν ἐμφανίζονται πλεῖστοι Ἐκκλησιαστικοὶ Συγγραφεῖς καὶ μάλιστα οὐχὶ μόνον ὡς συντάκται ἀσκητικῶν καὶ ἐποικοδομητικῶν ἀγιολογικῶν ἔργων, ἀλλ' ἅμα καὶ ὡς συγγραφεῖς βαθεῖς καὶ δόκιμοι καθαρῶς ἐπιστημονικῶν θεολογικῶν συγγραμμάτων.

Ἐνταῦθα ἐπιθυμῶ νὰ ἐξάρω ὅτι πλεῖστοι Μοναὶ ἀπέβησαν κέντρα καλλιέργειας καὶ ἀνθήσεως θεολογικῶν γραμμάτων. Τὰ ἐρημικὰ κελλία ἐνωρίτατα ἀπέβησαν κέντρα τέχνης, ποιήσεως, γραμμάτων καὶ φῶτα, ἐξ ὧν ἀπέρρευσεν εἰς ἀληθῶς μέγας πολιτισμός. «Τέχνη, Ποίησις καὶ Ἐπιστήμη εὗρον ἐκεῖ τὴν θεραπείαν των· αὐταὶ αἱ ἀρχαὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς χώρας ἡμῶν, ἀποτελοῦν κεφάλαιον τῆς ἱστορίας τοῦ μοναχικοῦ βίου», διαβεβαίωι ὁ A. d. v. o n H a r n a c k²⁵. Καὶ ὁ K a r l H o l l λέγει: «Εἰς αὐτὸν — δηλ. τὸν μοναχικὸν βίον — ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ὀφείλει πᾶν ὅ,τι σήμερον αὕτη τὸ ζωντανὸν καὶ ἐνεργητικὸν πνευματικῶς

23. A l a n d, *The journal of theological Studies* 1961, 39-49: Anonymity and Pseudonymity. J. A. S i n t, *Pseudonymität im Altertum*. Innsbruck 1960. Gnomon 1961, 440/5. P a u l M a a s, *Textkritik*, 1960⁴.

24. W. B o u s s e t, *Apophthegmata - Studien*, 1923. K a r l H e u s s i, *Der Ursprung des Mönchtums*, 1936, 132-280. M i g n e, P.G. 65, 71-440. J. C. G u y, *Recherches sur la tradition grecque des Apophthegmata Patrum*, 1962.

25. A d o l f v. H a r n a c k, *Das Mönchtum, seine Ideale und seine Geschichte*. Giessen 1903⁵, 5.

καὶ λατρευτικῶς κατέχει»²⁶. Θὰ ἡδυνάμην νὰ προσθέσω, ὅτι καὶ πᾶν ὅπερ ἐκ τοῦ ἀφθάστου πλούτου τῆς κλασσικῆς Ἀρχαιότητος γραπτὸν κατέχομεν. Διότι τὰ Μοναστήρια ἀπέβησαν κέντρα ἀντιγραφῆς Κωδίκων, δι' ὧν διεσώθησαν τὰ ἔργα οὐ μόνον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, ἀλλὰ καὶ τῶν θύραθεν καὶ ἐγένοντο οὕτω κτῆμα αἰώνιον διὰ σύμπασαν τὴν ἀνθρωπότητα.

Δὲν δύναμαι νὰ παραλείψω νὰ ἀναφέρω καὶ τὸ ἰδιαίτερον εἶδος, ὅπερ συγκινεῖ πᾶσαν εὐαίσθητον ψυχὴν, ἥτοι τὸ περὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ποιήσεως²⁷. Διότι αὕτη ἀποτελεῖ πράγματι προγονικὴν κληρονομίαν ἀνεκτίμητον καὶ θησαυρὸν ἀνυπολογίστου ἀξίας, τὸν ὁποῖον ἡ ἐκχριστιανισθεῖσα Ἑλλὰς δικαιοῦται νὰ προβάλλῃ μετὰ καυχήσεως, ὅπως ἀκριβῶς καὶ τὰ πνευματικὰ μεγαλουργήματα τῆς Ἑλληνικῆς Κλασσικῆς Ἀρχαιότητος. Τὸ αὐτὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα, τὸ ὁποῖον ἐγέννησεν ἕνα Ὁρφέα καὶ ἐξέθρεψε τὸν Ὅμηρον καὶ τὸν Ἡσίοδον, τοὺς δημιουργοὺς δῆλον ὅτι τῆς Ἐπικῆς Ποιήσεως· τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα, ὅπερ ἀνέδειξε τοὺς Ἐπὶ τὰ Λυρικοὺς, ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ὁποίων ἵσταται ὁ θεῖος Πίνδαρος· τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα, ὅπερ ἐνεπνεύσθη τὰς συγκινητικωτάτας συνθέσεις τῆς Δραματικῆς Ποιήσεως καὶ ὅλα τὰ εἶδη, τὰ ποικιλωτάτης ἀποχρώσεως τοῦ ποιητικοῦ λόγου· τὸ αὐτὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα δημιουργεῖ, ὑπὸ τὴν θείαν ἔμπνευσιν τοῦ οὐρανοῦ Κιθαρωδοῦ καὶ Αὐτρωτοῦ καὶ τὴν νέαν Θρησκευτικὴν του ἡ Ἐκκλησιαστικὴν Ποίησιν. Ἡ νέα αὕτη μορφή Ποιήσεως, παρὰ τὴν διάφορον τεχνικὴν τῆς συνθέσεώς της, ἐν τούτοις πλεῖστα στοιχεῖα κοινὰ πρὸς τὴν Ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν Ποίησιν ἐμφανίζει καὶ ἄλλα ὑποκρύπτει, διὰ νὰ ἀποδειχθῇ καὶ φανερωθῇ καὶ ἐνταῦθα, ὅτι εἷς καὶ ὁ αὐτὸς εἶναι ὁ κινῶν τὴν «Φλογέρα τοῦ

26. Karl Holl, *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte*. Tübingen 1928, II, Der Osten, σ. 282.

27. Hans-G. Beck, μν. ἔ., 262/66: *Liturgische Hymnographie*. Ἐνταῦθα καὶ πλουσία βιβλιογραφία. Ἑλληνιστὶ ἔχομεν ἀξιόλογα ἔργα περὶ τῆς χριστιανικῆς Ποιήσεως. Π.χ. Παν. Ν. Τρεμπέλα, Ἐκλογὴ Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου Ὑμνογραφίας, 1978³ (μετὰ βιβλιογρ.). Καρ. Φίλη Μητσάκη, Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία, τόμ. Α': Ἀπὸ τὴν Κ.Α. ἕως τὴν Εἰκονομαχίαν, Θεσσαλονίκη 1971 (βιβλιογρ.). Ν. Β. Τωμαδάκη, ἄρθρον ἐν «Θρησκ. καὶ Ἡθ. Ἐγκ.», τ. 11, 944/51. Κ. Ν. Κωνσταντοπούλου, Ἡ ἀρχαία Ἑλληνικὴ Μετρικὴ ἐν τῇ βυζαντινῇ λειτουργικῇ Ὑμνογραφίᾳ, Ἀθῆναι 1954. Θεόδ. Ξύδης, Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία, Ἀθῆναι 1978 (ὅρα καὶ ἡμετέραν βιβλιοκρισίαν ἐν «Θεολογία» 49 (1978) 1007/12). C. A. Trypanis, *Fourteen early Byzantine Cantica*. (Oesterreichische Akademie der Wiss. Kommission für Byzantinistik. Wiener Byz. Studien, Bd V), Wien 1968. Πβλ. ἡμετέραν βιβλιοκρισίαν ἐν «Θεολογία» 40 (1969) 560/62. Ὅρα καὶ βιβλιογραφίαν Παν. Κ. Χρήστου, Ἑλληνικὴ Πατρολογία, τ. Α', Εἰσαγωγή..., σ. 149 ἔ.

Βασιληᾷ» εἰς τὸ πέρασμα τῶν αἰώνων. Οὗτος δὲ εἶναι ὁ μιμητὴς τῶν θείων ἔργων, ὁ ἄριστος καλλιτέχνης, ὁ καλλιεπὴς καὶ χρυσορρήμων, ὁ ὑπέροχος ἐνσαρκωτὴς τοῦ λόγου, ὁ "Ε λ λ η ν! "Ο "Ε λ λ η ν — "Ομηρος, ὁ "Ε λ λ η ν — Πίνδαρος, ὁ "Ε λ λ η ν — Ρωμανὸς ὁ Μελωδός, ὁ νέος Πίνδαρος τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ποιήσεως²⁸. "Ο "Ε λ λ η ν ὑπὸ τὰ ποικίλα ὀνόματα καὶ ὑπὸ τὰς ποικίλας μεταμορφώσεις καὶ ἐμφανίσεις του! "Ο αὐτὸς πρὸ καὶ μετὰ Χριστόν! "Ο αὐτὸς καὶ ὅταν ὑμνῇ τοὺς Ὀλυμπίους Θεοὺς του, καὶ ὅταν ψάλλῃ ἐν κατανύξει τὸν «Τρισάγιον»!

Εἶναι ἀδύνατος καὶ ἡ ἀπλὴ σκιαγραφία τοῦ εἵδους τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ποιήσεως καὶ τῶν μορφῶν αὐτῆς. Πόθεν καὶ πῶς προῆλθε· τίνα τὰ χαρακτηριστικά της γνωρίσματα· ποῖα ἡ σχέσις ταύτης πρὸς τὴν π ρ ο σ φ δ ι α κ ῆ ν ποιήσιν καὶ τί ἐννοοῦμεν λέγοντες τ ο ν ι κ ῆ ν ἢ ρ υ θ μ ι κ ῆ ν Ποίησιν· καὶ πῶς καὶ πόθεν ἡ τελευταία ἀπέρρευσε καὶ ποῖα ἡ σχέσις ταύτης πρὸς τὰ ξένα, γειτονικά καὶ μὴ στοιχεῖα — ἀρχαιοελληνικά, ἐβραϊκά, συριακά, λατινικά, ρωμαϊκά κ.ἄ.π. Ποῖα καὶ πόσα εἶδη μορφῶν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς μας Ποιήσεως ὑπάρχουν· ποῖα ἡ μετρικὴ σύνθεσις καὶ ποῖα τὰ μέλη ταύτης· ποῖα ἡ σχέσις εὐρύθμου πεζοῦ καὶ ἐρρhythμου ποιητικοῦ λόγου· τί σημαίνουν οἱ ὅροι τροπάρια, κοντάκια, κανόνες, ἀντίφωνα, ἰδιόμελα, ὕμνοι, ὧδαί καὶ ὅλη ἡ πολυποίκιλος ὀνομασία τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων· τίνες οἱ πρῶτοι ὑμνογράφοι καὶ ποῖα ἡ ἀξία τῶν λεγομένων κ α τ α λ ο γ ά δ η ν ὕμνων κλπ. Σημειωθῆτω ὅτι ὁ πρῶτος, ὅστις ἀνεγνώρισε τὴν ρυθμικὴν μετρικὴν τῶν κ α τ α λ ο γ ά δ η ν ᾠσμάτων, τῶν ὡς πεζῶν πρότερον θεωρουμένων, ὑπῆρξεν ὁ ἄριστος μύστης τῆς Ὁρθοδοξίας Κωνσταντῖνος Ο ἰ κ ο ν ό μ ο ς, ὁ ἐξ Οἰκονόμων²⁹.

28. *José Grosdidier de Matons, Romanos le Mélode et les origines de la poésie religieuse à Byzance. Préface de Paul Lemerle, Paris 1977, σελ. XIX—337. Πβλ. Π. Β. Πάσχου, βιβλιοκρισίαν ἐν «Θεολογία» 49 (1978) 1018-1021. Ρ. Β. Ρασχός, Gabriel l'Hymnographe: Kontakia et Canons (édition du texte critique, avec Introduction et Commentaire), ἐν «Θεολογία», τόμ. 48 (1977) 248-284, 488-525, 825-843· τόμ. 49 (1978), 96-125, 528-563, 834-887· τόμ. 50 (1979) 90-121. Τοῦ αὐτοῦ, "Ο Ματθαῖος Βλάσταρης καὶ τὸ Ὑμνογραφικὸν ἔργον του, Θεσσαλονίκη 1979. Τοῦ αὐτοῦ, "Απαντα τὰ Ὑμνογραφικὰ τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη (κριτικὸν κείμενον ὑπὸ ἔκδοσιν). Τοῦ αὐτοῦ, Ρωμανὸς ὁ Μελωδός καὶ "Άγιος Παντελεήμων (Εἰσαγωγικά - Κείμενον τοῦ Ὑμνου - Ἀνάλυσις), Ἀθήναι 1979. Ν. Β. Τωμαδάκης, Ὑμνοι Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ, τόμ. Α', Ἀθήναι 1952· τόμ. Β' (Κοντακάρια Πάτμου), Ἀθήναι 1954· τόμ. Γ' (I) (Κοντακάρια Σινᾶ), Ἀθήναι 1957, τόμ. Γ' (II), Ἀθήναι 1957· τόμ. Δ', Ἀθήναι 1959-61.*

29. Κωνσταντῖνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Περὶ τῆς γνησίας προφορᾶς τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἐν Πετροπόλει 1830, σ. 662/70. Περὶ δὲ τοῦ Ἀνακρεοντείου ρυθμοῦ παραπέμπομεν εἰς τὸ ἔργον τοῦ Παν. Ν. Τρεμπέλα, Ἐκλογὴ Ἑλλην. Ορθοδ. Ὑμνογρ. σ. 41/1, 56, 63, 82, 144, 148, 151, 155, 172, 248, 256.

Αὐτὸς πρῶτος διέκρινε ἐν ἔτει 1830 τὰ γνωρίσματα τῆς προσωδιακῆς Ποιήσεως, ἅτινα ἀπαντῶσιν ἐπίσης εἰς τὴν Ἑκκλησιαστικὴν Ποίησιν, ἥτοι τὰ στοιχεῖα τῆς ἰσοσυλλαβίας, τῆς ὁμοτονίας, τοῦ ὁμοιοτελεύτου καὶ τῆς ἀκροστιχίδος κ.ἄ. "Ὅτι ἐπίσης ἀπαντῶσι στίχοι τοῦ λεγομένου Ἀνακρεοντείου ρυθμοῦ εἰς τὸ ἀρχαιότατον Ἀπολυτίκιον τῆς Ἀναστάσεως «Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν / θανάτῳ θάνατον πατήσας / καὶ τοῖς ἐν τοῖς μνήμασι / ζωὴν χαρισάμενος»³⁰. Οἱ Ἑκκλησιαστικοὶ ὕμνοι, παρὰ τὴν ἀρχαῖζουσιν γλῶσσάν των, μὴ δυνάμενοι νὰ ἀποδοθοῦν εἰς νεωτερικὰ γλωσσικὰ κατασκευάσματα ἄνευ πλήρους διαφθορᾶς τοῦ λυρισμοῦ των, συγκινοῦν καὶ θὰ συγκινοῦν ἔσαεὶ τὰ πλήθη τῶν ὀρθοδόξων πιστῶν.

Ἐπιθυμῶ ἐν τέλει νὰ παρατηρήσω, ὅτι ἔντεχνα ἄσματα τ ο ν ι κ ἂ ὑπῆρχον πολὺν πρὸ τοῦ Ρωμανοῦ καὶ μάλιστα εἰς τὰς Ἀποκρύφους Πράξεις τοῦ Θωμᾶ, ὡς καὶ εἰς ἄλλα Ἀπόκρυφα, ἀκόμη καὶ εἰς Γνωστικὸν ποιητὰς, ὅποιοι ὁ Βαρδεδάνης (154-222), ὁ Ἀρμόνιος καὶ ἄλλοι. Πάντως ἰδιαίτερας μνείας ἄξιος εἶναι καὶ ὁ περίφημος Πατὴρ τῆς Ἑκκλησίας Ἐ φ ρ α ἰ μ ὁ Σύρος, ὅστις ἐμμήθη τὰ μέτρα καὶ τὰ μέλη τῶν ἁσμάτων τῶν Γνωστικῶν καὶ ὅστις οὐχὶ μικρὸν ἐπέδρασεν εἰς τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξιν τῆς τ ο ν ι κ ῆς ρυθμοποιίας. Πατὴρ δὲ τῆς Ἑκκλησιαστικῆς Ποιήσεως θεωρεῖται ὁ Γ ρ η γ ὅ ρ ι ο ς ὁ Θεολόγος, οὐχὶ δικαίως, ὡς πιστεύομεν, ἀφοῦ τὰ ποιήματά του δὲν εἰσῆχθησαν εἰς τὴν λατρείαν ὑπὸ τῆς Ἑκκλησίας.

Λυπούμεθα μὴ δυνάμενοι νὰ ἀναλύσωμεν κατ' εἶδος καὶ καθ' ὕλην τοὺς Ἑκκλησιαστικοὺς Ὑμνοὺς διὰ νὰ καταδείξωμεν τὸ ὕψος τῶν ἐννοιῶν τούτων. Παρὰ τὴν ἀρχαῖζουσιν γλῶσσάν των, οἱ Ὑμνοὶ τῆς Ἑκκλησίας μας συγκινοῦν καὶ θὰ διδάσκουν μὲ τὴν ὀρθόδοξον δογματικὴν καὶ ἠθικὴν των διδασχὴν, τὴν μὲ τόσῃ χάριν διατυπωμένην ὅπως ἐπίσης καὶ μὲ τὴν μεγαλοπρέπειαν τοῦ ὕψους, τὴν ἀπλότητα συγχρόνως καὶ τὴν ζωηρότητα, ἅμα δὲ καὶ τὴν ἐξαίρετον λογοτεχνικὴν παραστατικότητα τῶν. Οἱ Ὑμνοὶ τῆς Ἑκκλησίας ἀποτελοῦν ὄχι μόνον πλοῦτον ἀφθαστον τῆς γνησίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας, ἀλλ' ἅμα καὶ πηγὴν ἐμπνεύσεως συναισθημάτων θεῶν· συναισθημάτων εὐλαβείας καὶ χριστιανικῆς περισυλλογῆς. Ποῖος μένει ἀσυγκίνητος ἀκούων τὸν ἱερώτατον Ὑμνον τοῦ Πάθους τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὴν Μεγάλην Παρασκευήν;

Σημειωθήτω ὅτι τὸν Ὑμνον τοῦτον συνέθεσεν ὁ λυρικὸς ποιητὴς καὶ ὕμνογράφος Σ ω φ ρ ὀ ν ι ο ς Ἱεροσολύμων (634/8), ἐπὶ τῇ βάσει τῆς εἰς τὸ Μέγα Σάββατον Ὁμιλίας τοῦ Ἀ μ φ ι λ ο χ ί ο υ Ἱκονίου (343-400;): «Σήμερον κρεμᾶται

30. Ἐ μ μ. Π α ν τ ε λ ἄ κ η, Αἱ ἀρχαὶ τῆς Ἑκκλησιαστικῆς Ποιήσεως, Θεολογία 15 (1937) 323/39, 16 (1938) 5-31 καὶ ἰδίᾳ ἐν σ. 18.

ἐπὶ ξύλον, ὃ ἐν ὕδασι τὴν γῆν κρεμάσας)!. Ποῖος δὲν θὰ σκιρτήσῃ ἐκ χαρᾶς καὶ ἀγαλλιάσεως ἐπὶ τῷ ἀκούσματι τοῦ χαρμοσύνου ἀγγέλου: «Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν...»; Τίνος ἡ καρδιά θὰ δονηθῇ νὰ παραμείνῃ ψυχρά καὶ ἀδιάφορος ἐπὶ τῷ ἀκούσματι τῶν θαυμασίων εἰς παρηγήσεις καὶ ὑφιπετεῖς ἐννοίας Πασχαλίων Ὑμνων: («Ἀναστάσεως ἡμέρα καὶ λαμπρυνθῶμεν τῇ πανηγύρει...») ἢ «Πάσχα ἱερὸν ἡμῖν σήμερον ἀνεδέδεικται...»! Ἀρκοῦν ταῦτα, ἀπλῆς γεύσεως χάριν, διὰ νὰ ἀξιολογήσωμεν πρεπόντως καὶ τὴν ἀνυπολόγιστον ἀξίαν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς μας Ποιήσεως.

B'.

Καὶ νῦν ἐπὶ τῆς συγκρίσεως τῆς Ἑλληνικῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας πρὸς τὴν Λατινικήν. Ἐὰν ρίψωμεν ἐταστικὸν τὸ βλέμμα ἡμῶν εἰς τὴν Λατινικήν, καὶ τὴν Λατινικὴν Χριστιανικὴν Γραμματείαν, θὰ ἀντιληφθῶμεν ὅτι αὕτη ἐμφανίζεται μειονεκτοῦσα ἔναντι τῆς Ἑλληνικῆς.

Αἱ δύο περιοχαί, ἡ Βόρειος Ἀφρικὴ καὶ ἡ Νότιος Γαλλία ἦσαν αἱ διανοίξασαι τὴν πρωτοπορίαν τῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας τῆς Δύσεως. Ἀλλ' ἀμφοτέραι διετέλουν ὑπὸ τὴν ζωηρὰν ἐπίδρασιν τῆς Ἑλληνικῆς Σκέψεως καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ³¹. Ὁ Ἰλλάριος ὁ Πικταβίον (Poitiers, 315-367/8), εἷς τῶν ἀρίστων πεζογράφων τοῦ 8 αἰ., ἔζησεν ἐπὶ μακρὸν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἀνατολήν, καρπωθεὶς πλήρως τὰ νάματα τῆς Ἑλληνικῆς Σκέψεως. Ἡ Ἑλληνικὴ Γλῶσσα, ἣτις ἤρχισεν ἀπὸ τοῦ 250 μ.Χ. νὰ μὴν ἀσκῇ πλέον τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἐν τῇ Δύσει, ὅπως κατὰ τοὺς προγενεστέρους αἰῶνας, ἐμφανίζει περιέργως καὶ δυσαναλόγως διὰ τὰς μεσαιωνικὰς συνθήκας, ἀναλαμπὴν ἐν Ἰρλανδίᾳ³². Ἡ Ἰταλία καὶ μάλιστα ἡ Ρώμη, ὡς καὶ ἡ Ἰσπανία, ἐμφανίζουσιν ἀξιολόγους συγγραφεῖς, τῶν ὁποίων ὁμως τὰ θεολογικὰ ἔργα τελοῦν πάντοτε ὑπὸ τὴν μεγαλειώδη ἐπίδρασιν τῆς Ἑλληνικῆς Θεολογικῆς Σκέψεως. Ἡ περίφημος Ἐπιστολὴ Α' «Πρὸς Κορινθίους» τοῦ Κλήμεντος Ρώμης (96 μ.Χ. τὸ ἀρχαιότατον πρωτοχριστιανικὸν μεταποστολικὸν ἔργον), ὅπως καὶ τὸ ἀποκαλυπτικὸν τοῦ Ἐρμά (τέλη 1 αἰ.—140 μ.Χ. περίπου), φέρουσι ὅλα τὰ γνωρίσματα τῆς Ἑλληνικῆς Σκέψεως, γεγραμμένα ἄλλωστε καὶ εἰς τὴν κυριαρχοῦσαν ἐν ὅλῃ τῇ Δύσει τότε Ἑλληνικὴν Γλῶσσαν.

31. O. Hiltbrunner, *Latina Graeca*. Bern 1958. Ad. v. Harnack, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums*, 1924⁴, 817/32. Altaner-Stuibler, 145-188. Otto Bardenhewer, *Gesch. d. altkirchl. Lit.* Freiburg 1913-1932, Bde I-V, Bd III, 365, 598. II, 2, 352. John. Quasten, *Patrology* II, 153.

32. Eugen Ewig, *Handbuch der Kirchengeschichte*, Bd. II, 2 (1975) 95 ε. (πλουσία βιβλιογραφία).

Ἐκ τῶν ἐν Ρώμῃ δρασάντων Ἐκκλησιῶν. Συγγραφέων, ὅπως ὁ Ἰουστινός, ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς καὶ ὁ Τατιανός, ἦσαν Ἕλληνες καὶ ἑλληνιστὶ συνέταξαν τὰ ἔργα των. Ἐκ τῶν ἀντιρρητικῶν συγγραφέων τῆς Δύσεως τοῦ β' αἰ. ὁ Εἰρηναῖος καὶ ὁ Ἰππόλυτος ἦσαν Ἕλληνες. Τὸ πρῶτον δὲ λατινιστὶ γεγραμμένον ἔργον ἐνεφανίσθη ἐν τῇ Βορείῳ Ἀφρικῇ περὶ τὸ 180 μ.Χ. καὶ εἶναι αἱ «Πράξεις τῶν ἐν Σκίλλῃ μαρτυρησάντων» (*Passio Sanctorum Scillitanorum*). Ὁ πρῶτος δὲ γράφας λατινιστὶ, ἀλλὰ μόνον ἐπιστολὰς, εἶναι ὁ κατὰ τὸν β' αἰ. Πάπας Βίκτωρ (189/99), καταφερθεὶς κατὰ τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς, ἐπειδὴ ἐώρταζον τὸ Πάσχα τὴν 14 τοῦ μηνὸς Νισάν, ἦτοι τὴν αὐτὴν ἡμέραν τοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα τοῦ Ἑβραϊκοῦ.

Σημειωτέον δ' ὅτι οἱ Πάπαι τοῦ γ' αἰ. κατέλιπον μόνον Ἐπιστολὰς λατινιστί, ἀναφερομένας εἰς θέματα ἀντιρρητικὰ ἢ εὐταξίας κ.ἄ. Οἱ ἀξιολογώτεροι λατινιστὶ γράψαντες Ἐκκλ. Συγγραφεῖς προέρχονται ἐκ τῆς Βορ. Ἀφρικῆς. Εἶναι δὲ ὁ Τερτυλλιανός, ὁ Μινούκιος Φήλιξ, ὁ Κυπριανός, ὁ Νουνάτος, ὁ Ἀρνόβιος, ὁ Λακτάντιος, ὁ Κομμοδιανός καὶ ὁ Βικτωρίνος, ὁ ἐξ Ἰλλυρίας ἐπίσκοπος Πεταβίου ἐν Παννονίᾳ. Οἱ πλεῖστοι τούτων φέρουσιν ἐμφανῆ τὴν ἐξάρτησίν των ἐκ τῶν Ἑλλήνων Ἐκκλησιῶν. Συγγραφέων. Ποίαν τινὰ ἐξαίρεσιν ἐμφανίζει ὁ Λακτάντιος, ὅστις διὰ τὴν ἀρίστην λογοτεχνικὴν διατέπωσιν τῶν ἰδεῶν του ἐν λατινικῇ γλώσσῃ, ὠνομάσθη «χριστιανὸς Κικέρων». Τὸ σπουδαῖον σύγγραμμά του «Θεῖαι Διδασκαλίαι», λατινιστὶ «*Divinae Institutiones — Divinarum Institutionum libri septem*», μεταξὺ τῶν ἐτῶν 304–313 γραφέν, φέρει ἀπολογητικὸν χαρακτῆρα καὶ δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς Εἰσαγωγή εἰς τὰς σπουδαιοτέρας διδασκαλίας τῆς Χριστιανικῆς Θρησκείας, ἀποτελοῦν τὴν πρώτην προσπάθειαν Δυτικοῦ συγγραφέως συστηματοποιήσεως τῆς Δογματικῆς καὶ Ἠθικῆς διδασκαλίας τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν λατινικῇ γλώσσῃ. Ὁ Λακτάντιος ἦτο Ἀφρικανὸς καὶ ἔζησεν ἐπὶ ἀρκετὸν εἰς Νικομήδειαν. Ὡς πρὸς τὸ ἔργον τοῦ Ἀρνοβίου, τοῦ διδασκάλου τοῦ Λακταντίου, οὐδὲν δεδομένον ὑφίσταται νὰ χαρακτηρισθῇ τὸ σύγγραμμά του *Adversus nationes* ὡς ἐξαίρετον. Ὁ Ρετίκιος, ἐπίσκοπος Αὐγουστοδούρου (*Autum*), ἐπῆρξε περίεργος ἐρμηνευτής, ἀνευ ἰδιαιτέρας ἀξίας. Ὁ Βικτωρίνος εἶναι ὁ πρῶτος ἀξιόλογος ἐρμηνευτὴς Λατίνος, Ἑλληνικῆς δὲ καταγωγῆς, ἐμφανίζων σαφεῆ ἐξάρτησιν ἀπὸ τοῦ Ὠριγένης καὶ τοῦ Ἰππολύτου.

Οἱ ἐν Ρώμῃ δράσαντες Ἰππόλυτος καὶ Νουνάτος ἢ Νοουατιανὸς ἐμφανίζουν σαφεῆ ἐξάρτησιν ἐκ τοῦ Εἰρηναίου. Ὁ Ἰππόλυτος μάλιστα ἐχρησιμοποίησεν ἐν τῇ συντάξει τοῦ ἔργου του «Χρονικῶν βίβλου» (234), δηλ. Χρονογραφία, τὸ ὁμώνυμον ἔργον τοῦ Ἰουλίου τοῦ Ἀφρικανοῦ (217 ἢ 221 γραφέν), λίαν δὲ πιθανῶς ἐξαρτωμένον ἐκ τῆς καλουμένης «Χρονογραφίας» τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως. Ὁ Κυπρια-

νός (248/58), ὅστις, ὡς φαίνεται, ἐγνώριζε τὴν Ἑλληνικὴν διὰ τὰ διατηρηθῆ τόσον στενὴν ἀλληλογραφίαν μετὰ τῶν σημαντικωτέρων ἐπισκόπων τῆς Ἀνατολῆς, καίτοι ὡς πρότυπον λαμβάνει τὸν Τερτυλλιανόν, ἐν τούτοις παρουσιάζει ἐμφανῶς τὴν ἐξάρτησίν του καὶ ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς σκέψεως. Τὰ φιλολογικὰ καὶ θεολογικὰ ἐνδιαφέροντα τῶν Δυτικῶν, εἶναι φυσικὸν ν' ἀκολουθοῦν ἐπικαίρους καταστάσεις τῆς Δύσεως. Ἡ τεραστία καὶ τοῦτ' αὐτὸ δεσμευτικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ συμπάσης τῆς Ἀνατολῆς ἀσκοῦσα προσωπικότης τοῦ Ὁριγένους, οὐδεμίαν καθ' ὅλην τὴν Δύσιν ἐπιρροὴν ἤσκησε. Χριστιανικὰς Σχολάς, τοῦ τύπου τῆς Ἀλεξανδρινῆς, τῆς Ἀντιοχείανῆς, τῆς Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης, τῆς Ἐδέσσης καὶ τῆς Νισσίβεως, ἡ Δύσις δὲν ἐγνώρισε, πλὴν τῶν κατ' ἰδίαν μαθημάτων ὑπὸ ἰδιωτῶν καὶ μεμορφωμένων ἀνδρῶν, ὡς ὁ Ἰουστίνος, ὁ Τατιανός, ὁ Κρήσκης, ὁ Γάϊος κ.ἄ. Οἱ Δυτικοὶ συγγραφεῖς ἐξακολουθοῦν νὰ ὑστεροῦν τῶν τῆς Ἀνατολῆς συγγραφέων, ἐξαιρέσει μεγάλων τινῶν μορφῶν, ὅπως τοῦ Ἀμβροσίου καὶ τοῦ Αὐγουστίνου. Ὅπως δὲ οἱ Ἀνατολικοὶ Θεολόγοι ἴστανται εἰς τινα ἀμοιβαίαν ἀλληλεξάρτησιν καὶ ἀλυσσοειδή, τρόπον τινά, σύνδεσμον, συναποτελοῦντες οὕτως ἐνιαίαν «θεολογικὴν πνευματικὴν συνομοσπονδίαν», οὕτω πως καὶ οἱ Δυτικοὶ συγγραφεῖς, καὶ μάλιστα ἀπὸ τοῦ γ' αἰ., ἐμφανίζουσιν ὁμοιογενὴ ἐκφραστικὴν μορφήν λόγου καὶ ιδέας Δυτικῆς νοοτροπίας.

Πάντως τοῦτο ὠφείλετο εἰς τὴν ἐπικρατήσασαν Λατινικὴν γλῶσσαν, ἐπὶ παραγκωνισμῷ τῆς πρότερον ὁμιλουμένης ἐν Ἀφρικῇ καὶ Νοτίῳ Ἰταλίᾳ Ἑλληνικῆς γλώσσης· ἀλλὰ καὶ λόγῳ τῆς διαφορετικῆς ἐθνικῆς τοποθετήσεως Ρωμαίων καὶ Ἑλλήνων, Ἀνατολικῶν καὶ Δυτικῶν λαῶν. Ἡ ἐθνικὴ διάκρισις ἦτο φυσικὸν νὰ ἐπιδράσῃ καὶ ἐπὶ τοῦ πνευματικοῦ πεδίου. Καὶ ὅμως, ἀκόμη καὶ οἱ μέγιστοι Ἑκκλησ. Συγγραφεῖς τῆς Δυτικῆς Ἑκκλησίας ἀδυνατοῦν νὰ διαρρήξουν τὸν σύνδεσμον μετὰ τῶν Θεολόγων τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἀδυνατοῦν ν' ἀπομακρυνθοῦν τῆς ἐξαρτήσεως ἀπὸ τῶν Ἑλλήνων Θεολόγων. Ἡ Ἀνατολὴ ἐξακολουθεῖ νὰ δίδῃ, ἡ δὲ Δύσις νὰ δέχεται καὶ νὰ λαμβάνῃ. Εἰς ἀνῆρ τοῦ μεγαλείου τοῦ ἱεροῦ Ἀμβροσίου Μεδιολάνων ἀντιγράφει κατὰ λέξιν τὰς εἰς τὴν Ἐξαήμερον Ὁμιλίας του τὸ ὁμῶνυμον ἔργον τοῦ Μεγ. Βασιλείου, διατηρῶν ἀκόμη καὶ τὸν ἀριθμὸν 9 τῶν Ὁμιλιῶν! Καὶ εἰς τὴν ὑμνολογίαν του, ὡς λέγει ὁ Αὐγουστίνος, εἰσήγαγεν ὁ Ἀμβρόσιος ἐν *secundum morem orientalium partium*³³. Καὶ ἡ κολοσσιαία παραγωγή τοῦ

33. Otto Bardenhewer, III, 544 (Σημ. 2: Αὐγουστ. Conf. 9, 7, 15: «Tunc hymni et psalmi ut canerentur secundum morem orientalium partium, ne populus maeroris taedio contabesceret, institutum est». Πβλ. Ἀνδρ. Δαλεζίου, Ἀγίου Αὐγουστίνου αἱ Ἐξομολογήσεις. Εἰσαγωγή - μετάφρασις - σημειώσεις, Ἀθήναι 1958⁴, τευχ. Β', σ. 15. Οὗτος ὡς ἐξῆς μεταφράζει τὸ ἀνωτέρω χωρίον: «Τότε ἀκριβῶς ἐφάλλοντο οἱ

Ἱερωνύμου βασιζέται εἰς τὰς προεργασίας ἐνὸς Ὁριγένους καὶ ἐνὸς Εὐσεβίου Καισαρείας. Παντοῦ, ἔνθα δυνάμεθα νὰ κάμωμεν συγκρίσεις, ἐμφανίζεται τὸ πνευματικὸν ἐπίπεδον τῆς Δύσεως πολὺ κατώτερον τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ Μακρόβιος, φερ' εἰπεῖν, ἀδυνατεῖ καὶ νὰ προσεγγίσῃ τὸν ἀρχαῖζοντα Συνέσιον τὸν Κυρηναῖον· ὁ δὲ Μάριος Βικτωρίνος, ἐπιζητῶν βαθείας ἐννοίας ἐν τῇ διατυπώσει τοῦ λόγου, καταντᾷ πολλάκις εἰς πλήρη ἀκατανοησίαν.

Ἀπὸ τὴν Χριστ. Γραμματείαν τῆς Δύσεως ἔλλειπε τὸ στοχαστικὸν στοιχεῖον· ἐνῶ εἰς τοὺς Ἀνατολικοὺς ἐκυριάρχει εἰς ὕψιστον βαθμὸν τὸ ὑψιπετὲς τῶν μεγάλων ἰδανικῶν στοιχείων. Τὸ πρακτικὸν πνεῦμα τῶν Δυτικῶν Συγγραφέων εἵλκευε τούτους εἰς διατύπωσιν ἰδεῶν πρακτικῶν καὶ χρησίμων. Ἡ Χριστ. Γραμματεία τῆς Ἀνατολῆς εἶναι περισσότερον διαφωτιστικὴ καὶ καθοδηγητικὴ. Ἐν ἔργον, οἷον τὸ τοῦ Μεγ. Βασιλείου «Πρὸς τοὺς νέους ὅπως ἂν ἐξ Ἑλληνικῶν ὠφελοῦντο λόγων», οὐδέποτε ἀπέκτησεν ἡ Δύσις. Εἶναι δὲ ἄξιον σημειώσεως ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο μετεφράσθη τὸ πρῶτον εἰς τὴν Λατινικὴν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀρχομένης Ἀναγεννήσεως ὑπὸ τοῦ Leonardo Bruni (1369-1444), μαθητοῦ τοῦ Μανουήλ Χρυσολογᾶ³⁴. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐξέχουσαν μορφήν τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου, τὸ φιλολογικὸν καὶ κοσμοϊστορικὸν μεγαλεῖόν του ἔγκειται εἰς τὴν μεγαλοφυΐαν τοῦ ἀνδρὸς καὶ δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ ἐκ τῆς ἰδικῆς του φυσικῆς καὶ τοῦτ' αὐτὸ μοναδικῆς συνδέσεως τῆς ἰδεαλιστικῆς Ἑλληνιστικῆς στοχαστικῆς χάριτος μὲ τὴν ἐνεργητικὴν καὶ πρακτικὴν Δυτικὴν ψυχικὴν δύναμιν τῆς δημιουργίας. Ὡς ἄλλοτε εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ εἶπω, τὸ ἱστορικο-φιλοσοφικὸν καὶ χριστιανο-κοσμοθεωριακὸν ἔργον τοῦ Αὐγουστίνου θὰ παραμένῃ ἑσαεὶ ἐν τῶν ἐντυπωσιακῶν δημιουργημάτων ὅλων τῶν μετ' αὐτὸν ἐποχῶν. Ἐπὶ χίλια καὶ πλέον ἔτη ὕστερον δὲν ἐνεφάνισεν ἡ Δύσις τὴν λογοτεχνικὴν, ὅσον καὶ βαθυστόχαστον πτῆσιν τοῦ πνεύματος τοῦ ἐν παντὶ πρωτοτυποῦντος μεγαλοφυοῦς Αὐγουστίνου!

Ἐν τούτοις, εἰς τοὺς ὑστέρους χρόνους τοῦ Μεσαίωνος ἡ πνευματικὴ σχέσις Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ἀντεστράφη, τόσον ἐπὶ τοῦ θεολογικοῦ, ὅσον καὶ ἐπὶ τοῦ θύραθεν γραμματειακοῦ πεδίου. Ἀπὸ τῆς Ἀναγεννήσεως μάλιστα ἡ Δύσις ἀνέλαβε

ἕμνοι καὶ οἱ ψαλμοί, καθὼς συνηθίζεται εἰς τὴν Ἀνατολήν, διὰ τὰ μὴ χάσῃ ὁ λαὸς τὸ ἠθικόν του, συνεπεία τῆς στενοχωρίας καὶ τῶν ἐνοχλήσεων». Πβλ. Κων. Γ. Μόνη, Ὁ ἄγιος Αὐγουστίνος, Ἐπίσκοπος Ἰππῶνος (13 Ν/βρίου 354-28 Αὐγ. 430). Βίος καὶ συγγράμματα, Ἀθῆναι 1964, σ. 58-62. Τοῦ αὐτοῦ, Τὸ ἔργον τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου («Ἐξομολογήσεις») καὶ οἱ ἐν αὐτῷ φιλοσοφικοὶ στοχασμοί, Ἀθῆναι 1964, σ. 5-23.

34. G. Voigt, Die Wiederbelebung des klassischen Altertums. Berlin 1893³, II, 164.

τὴν ἡγεσίαν τῆς πνευματικῆς δημιουργίας. Διότι αἱ ἱστορικαὶ συνθῆκαι τῶν Ἀντικῶν λαῶν ἐχάρισαν εἰς αὐτοὺς τὰ πρωτεῖα τῆς ὕλης καὶ τοῦ πνεύματος. Μία νέα Γραμματεία δυναμικὴ ἤρξατο ἔκτοτε ἐμφανιζομένη, μάλιστα διὰ τῆς γενναίας ὑποστηρίξεως τῶν μεγάλων πολιτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἡγετῶν τῆς. Ἐκτοτε ἡ Γραμματεία τῆς Δύσεως φέρει ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς δροσερᾶς νεότητος, τῆς καλπαζούσης φλογερότητος καὶ τῆς ζωηφόρου πνοῆς τῆς δημιουργικῆς πρωτοτυπίας. Τοῦναντίον ἡ Χριστ. Γραμματεία τῆς Ἀνατολῆς ἐμφανίζεται ξένη πρὸς τὴν σύγχρονον ζωὴν καὶ τὰ ἐπίκαιρα ἐνδιαφέροντα, καυχωμένη μόνον διὰ τοὺς προγονικοὺς θησαυροὺς, ἐνῶ τὰ στοιχεῖα τοῦ γεροντισμοῦ καὶ τοῦ μαρασμοῦ ἤρχισαν νὰ κάμνουν τὴν ἐμφάνισίν των κατ' ἐντυπωσιακὸν ἐνίστε τρόπον.

Οὕτω πως οἱ Ἕλληνες ἤρχισαν ν' ἀντιγράφουν ἢ καὶ νὰ μεταφράζουν ἀπὸ τοῦ ἰβ' καὶ ἰγ' αἰ. καὶ ὕστερον τὰ ἔργα τῶν Ἀντικῶν Θεολόγων. Ὁ Μάξιμος Πλανούδης μετέφρασεν ὅλην σειρὰν ἔργων Ἀντικῶν συγγραφέων ἐκ τῆς Λατινικῆς εἰς τὴν Ἑλληνικὴν. Εἰς τὴν μετὰ ταῦτα δὲ ἐποχὴν ἀνευρίσκονται πολλοὶ τούτου μιμηταί.

Ἡ μεταφραστικὴ αὕτη δραστηριότης τῶν Ἑλλήνων Θεολόγων, ὡς καὶ τῶν θύραθεν συγγραφέων, ἀποτελεῖ σαφῆ ἔνδειξιν μιᾶς πραγματικότητος· τῆς ἀντιστροφῆς δηλ. τοῦ «δοῦναι» καὶ «λαβεῖν» ὑπὲρ τῆς Ἀντικῆς πνευματικῆς ἡγεσίας³⁵. Εἶναι ἀληθές, ὅτι τὸ τρεμοσβῦνον φῶς τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ Βυζαντίου καὶ μάλιστα ἡ κατὰ διαστήματα ἀνάλαμψις τῆς Θεολογικῆς του Γραμματείας, παρὰ τὰς προσπαθείας τῶν μετὰ τὴν Ἀλωσιν εἰς τὴν Δύσιν καταφυγόντων μεμορφωμένων Ἑλλήνων, δὲν ἐπέτρεψεν εἰς τοὺς ἐκπροσώπους τῆς τελευταίας πνοῆς τῆς Θεολογικῆς Γραμματείας ν' ἀνακτήσουν τὸ ἀπολεσθὲν μεγαλεῖον τῶν προγόνων των. Πάντως δίκαιον εἶναι νὰ λεχθῇ, ὅτι καὶ ἡ τῆς Δύσεως Γραμματεία ἐκχέει τὴν ἐκ τῆς Ἀρχαίας Χριστ. Γραμματείας τῶν Ἑλλήνων Πατέρων εὐωδίαν. Ἡ ἐπὶ 1500 περίπου ἔτη κυριαρχήσασα Ἑλληνικὴ Θεολογικὴ σκέψις, εἶχε τόσον βαθέως ἐπιδράσει ἐπὶ τοὺς Θεολόγους τῆς Δύσεως, ὥστε νὰ ἐδρίσκη πλήρως τὴν δικαίωσίν

35. C. Fr. Weber, *De latine scriptis quae graeci veteres in linguam graecam transtulerunt*. Cassel. 1835/52. H.- G. Beck, *Kirche u. theol. Lit.* 687. A. d. v. Harnack, *Gesch. d. altchristl. Lit.* 1958¹ Teil 1, 2, 883/4: "Altlateinische Übersetzungen christlicher griechischer Schriften". S. 885/6: "Syrische Übersetzungen christl. griech. Schriften". S. 886-917 "Slavische" (von D. Bonwetsch). "Koptische Übers." (von Carl Schmidt) S. 918/24. H. Friede, *Untersuchungen zur Geschichte der lat. des Epheserbriefes*, Diss. Bonn 1958. Πλουσιωτάτην βιβλιογραφίαν τόσον τὴν εἰς τὰς μεταφράσεις ἀναφερομένην, ὅσον καὶ εἰς πάντα τὰ εἶδη τῆς Χριστ. Γραμματείας παραθέτει ἐν τέλει τοῦ Α' τόμου τοῦ ἔργου ὁ Παν. Κ. Χρῆστον, Ἑλληνικὴ Πατρολογία, Εἰσαγωγή, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 354-392, διὰ δὲ τὰ ἐν μεταφράσεσιν ἔργα, ὅρα τὴν βιβλιογραφίαν ἐν σ. 372/4.

του ὁ χαρακτηρισμός, ὅτι ἡ *Αὐτική πνευματικὴ σοφία* καὶ ἡ *Θεολογικὴ Γραμματεία* ἀποτελοῦν κατ' οὐσίαν τὸ «ἀμάλαγμα» τῆς Ἑλληνικῆς σοφίας καὶ μεγαλουργίας, ἀρχαίας καὶ μεσαιωνικῆς! Ἡ δὲ νῦν καὶ σήμερον προσφορὰ τῆς Ἑλληνικῆς Γραμματείας μὲ τὴν ἔξωθεν βοήθειαν, τείνει νὰ καταλάβῃ τὴν ἐμπρέπουσαν κατ' ἀξίαν θέσιν ἐπὶ τοῦ διεθνoῦς θεολογικοῦ καὶ πνευματικοῦ καθόλου στίβου, ἐμπνεομένη μάλιστα ἐκ τῆς ἀνεξαντλήτου καὶ ζωηφόρου πνοῆς τῶν μεγάλων Πατερικῶν μορφῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας.

Γ'.

Συγκρίνοντες νῦν τὰ Χριστιανικὰ Γράμματα πρὸς τὰ κλασσικά, ἀσφαλῶς θὰ ἀνεύρωμεν πολλὰ τὰ μειονεκτοῦντα φιλολογικὰ στοιχεῖα ἐν τῇ Χριστ. Γραμματείᾳ. Ὅμως κατὰ τὸ *π ε ρ ι ε χ ὀ μ ε ν ο ν* — καὶ τὸ περιεχόμενον, περὶ ὃ στρέφεται πᾶσα φιλολογικὴ παραγωγή, ἀποτελεῖ τὴν *λ υ δ ί α ν* λίθον πάσης Γραμματείας, προκειμένου νὰ ἀξιολογηθῇ αὕτη — τὰ Χριστ. Μνημεῖα τοῦ λόγου ἴστανται εἰς ἀσυγκρίτως ἀνώτερον καὶ ὑψηλότερον σημεῖον ὑπεροχῆς! Διότι τὰ χριστιανικὰ ἔργα ὑπὲρ πάντα τὰ λοιπὰ ἀνθρωπίνης ἐμπνεύσεως συγγράμματα, διαφωτίζουν καὶ ἐρμηνεύουν τὰ ἔσχατα προβλήματα τοῦ ἀνθρώπινου βίου καὶ καθορίζουν τοὺς στόχους πορείας τοῦ ἐν τῇ γῇ βιοῦντος ἀνθρώπου. Θὰ ἦτο ἀσφαλῶς ἔξω πάσης ἐλλικρινoῦς διαθέσεως τοῦ ἐπιστήμονος ἐκεῖνον, ὅστις θὰ ἡρνεῖτο τὴν ἀνυπολόγιστον ἀξίαν τῆς Βίβλου καὶ τὴν τεραστίαν ἀγαθοεργὸν ἐπίδρασιν ταύτης ἐπὶ τῆς ἀνθρωπότητος. Θὰ ἦτο δὲ ἀσφαλῶς ἀσθενὲς τῷ πνεύματι ὁ μὴ θέλων ν' ἀναγνωρίσῃ τὸν πρῶτον Θεόπνευστον χαρακτηρὰ τῶν ἱερῶν κειμένων τῆς Βίβλου. Ἡ συνεχὴς δὲ καὶ ἀδιάκοπος ἀναζήτησις τῶν ἐγκραυπτομένων ἐν τῇ Βίβλῳ Ἀληθειῶν, ἀποδεικνύει καὶ τὴν ἀξίαν τῆς ἀναληφθείσης ὑπὸ τῶν Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων ἐρεῦνης, διὰ νὰ ἐμφυτεύσουν καὶ εἰς τοὺς πιστοὺς τὴν βεβαιότητα ὅτι ἐν τοῖς Κανονικοῖς βιβλίοις τῶν Ἀγ. Γραφῶν ἀποκαλύπτεται θεῖον Πνεῦμα, μὴ δυνάμενον νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀπαύγασμα τῆς ἀνθρωπίνης πνευματικῆς ἐφευρετικότητος.

Ἐθεώρησάν τινες ἐπίμορφον τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Χριστιανικὴ Γραμματεία ὑπέστη τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς συγχρόνου ἱστορικῆς πραγματικότητος. Ἀλλὰ τοῦτο ἦτο καὶ φυσικὸν καὶ ἀναπόφευκτον. Οἱ ἄνθρωποι ζῶμεν καὶ δρῶμεν ἐντὸς τῶν κοινωνικῶν πλαισίων τῆς ἐποχῆς μας. Ὑφίστάμεθα τὰς πολιτιστικὰς ἐπιδράσεις τῆς ἐποχῆς μας. Διατηροῦμεν τὰς παραδόσεις τῶν προπατόρων μας. Ἐκπαιδευόμεθα διὰ τῶν αὐτῶν ἀρχῶν μορφώσεως, δι' ὧν καὶ οἱ σύγχρονοι ἡμῶν καὶ οἱ πρὸ ἡμῶν ἐμορφώθησαν. Πῶς λοιπὸν προβάλλεται ἡ ἀπαίτησις διὰ τοὺς χριστιανοὺς συγγραφεῖς, ὅπως ἐμφανίζονται ἀμέτοχοι πάσης

ἔξωθεν ἐπιδράσεως; Ἄλλ' ἡ ἐπίδρασις ὑπῆρξεν ἐξωτερικὴ καὶ μόνον ἐπιβοηθητικὴ εἰς τὴν ὑπ' αὐτῶν ἀνάπτυξιν τῶν ἠθικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἀρχῶν τῆς Πίστεως των. Καὶ ἡ ἔξωθεν ἐπίδρασις, ὅπου ἀπαντᾷ, εἶναι ἐπίδρασις μορφῶν καὶ οὐχὶ οὐσίας, παραλλάσσει δὲ ἀπὸ συγγραφῆς εἰς συγγράφη.

Ἄλλ' οἱ μεμφίμοιοι δὲν ἔπασσαν ἀναζητοῦντες ἀφορμὰς νέων κατηγοριῶν κατὰ τῆς Ἐκκλησίας. Λέγουσιν ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἤδη ἀπὸ τοῦ β' αἰ., ἐπέτυχεν νὰ διοργανώσῃ τὸ καθεστῶς αὐτῆς, μὲ βάσιν τὰ οργανωτικὰ στοιχεῖα τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας. Κατὰ τοὺς κατηγοροῦν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ Ἐκκλησία ἤρξατο ἀπὸ τοῦ β' αἰ. ἐκπλίπτονσα τῶν πρωταρχικῶν ἰδεῶν τοῦ Ἰδρυτοῦ της, διὰ δὲ τῆς μεθόδου τοῦ Ἐξελληνισμοῦ, ἐπληρώθη ὑπὸ ἐντελῶς νέων — ξένων στοιχείων, εἰδωλολατρικῆς προελεύσεως!

Ἄλλ' ὡς εἵπομεν, ἡ ἔξωθεν ἐπίδρασις ἦτο ἐπίδρασις μορφῶν καὶ οὐχὶ οὐσίας. Ἄλλ' ὡς παρακολονθήσωμεν τὰς κατὰ τῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας ἐπικρίσεις ἐνίων ἐπιστημόνων τῆς Δύσεως, ἔστω καὶ συνοπτικῶς. Μᾶς λέγουν ὅτι: α) Ἡ Χριστιανικὴ Γραμματεία στερεῖται τοῦ ἀγαθοῦ τῆς Ἐλευθερίας! Ἡ ἀρχαία Σκέψις τῆς Κλασσικῆς Ἀρχαιότητος δὲν ἀναγνωρίζει, λέγουν, αὐθεντίας. Ἀκόμη καὶ ἔναντι τῶν Θεῶν ἴστανται μεθ' ὑπερηφάνου ἀνθρωπίνης ἀνεξαρτησίας οἱ Ἕλληνες Φιλόσοφοι τῆς Ἀρχαιότητος. Τοῦναντίον ὁ Χριστιανισμὸς κατήργησε τὴν αὐθεντίαν καὶ κατέλυσε τὴν ἀτομικότητα καὶ δὴ καὶ κατὰ τρόπον διττόν' ἀφ' ἐνὸς ἔναντι τοῦ Θεοῦ καὶ ἀφ' ἐτέρου ἔναντι τοῦ ἀτόμου, ἐφ' ὅσον ἐπιβάλλονται αὐτῷ τὰ δόγματα τῆς Πίστεως!

Ἄλλ' ἡ ὑπερεξαίρομένη ἀποκλειστικότης τῆς αὐθεντίας καὶ τῆς ἀτομικῆς Ἐλευθερίας τῶν Ἀρχαίων πᾶν ἄλλο ἢ τὸ δικαίωμα τῆς ἀποκλειστικότητος ἔχουν. Εἶναι στοιχεῖα κοινὰ τοῦ ἀνθρώπου πάσης ἐποχῆς, κατ' ἐξοχὴν μάλιστα ἐξαρθέντα ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ. — β) Ἐλλείπει, ἰσχυρίζονται οἱ ἀρχαιολόγοι ἐκ τῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας τὸ στοιχεῖον τῆς χαρᾶς καὶ τῆς αἰσιοδοξίας! — Ἄλλ' ὁ μὴ πιστὸς ἀδυνατεῖ νὰ συλλάβῃ τὴν ἐγκρυπτομένην ἐσωτερικὴν χαρὰν τοῦ πιστοῦ ἐν τῇ μετοχῇ του ἐν τοῖς Μυστηρίοις καὶ ἐν τοῖς ἔργοις τῆς ἀγάπης καὶ τῆς φιλαλληλίας. — γ) Ἐλλείπει, λέγουν, ἐκ τῆς Χριστ. Γραμματείας τὸ στοιχεῖον τῆς ἐθνικῆς ὑπερηφανείας, ἀφοῦ ἐξ ὑπ' ἀρχῆς αὕτη φέρει τὸ στοιχεῖον τῆς οἰκουμένης νικότητος. — Ἀκριβῶς ὁμῶς διὰ τὸν διεθνιστικὸν καὶ πανοικουμηνικὸν χαρακτῆρά της ἡ Χριστ. Γραμματεία συνέβαλε καὶ ἐπέτυχεν νὰ ἐκμηδενίσῃ τὰς διαφορὰς τῶν λαῶν καὶ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἐκπολιτιστικὴν των βαθμιαίαν ἀναγέννησιν. (Πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη), εἶναι ἡ ἐντολὴ τοῦ Ἰδρυτοῦ τῆς Χριστιανικῆς Θρησκείας πρὸς τοὺς ἀποστόλους του εὐθὺς μετὰ τὴν Ἀνάστασίν του! — δ) Ἐλλείπει, λέγουν, ἐκ τῆς Χριστ. Γραμματείας τὸ πνεῦμα

τῆς ἀριστοκρατίας, ἀφοῦ αὕτη ἐδημιούργησε τὸ νέον εἶδος τῆς λαϊκῆς Γραμματείας! — Ἀλλὰ τοῦτο ἀποτελεῖ ἐγκώμιον διὰ τὸν Χριστιανισμὸν καὶ τοὺς χριστιανοὺς συγγραφεῖς, διότι διὰ τῆς λαϊκῆς των μορφῆς τῶν συγγραφῶν των ἐπέδρυν ἀμέσως ἐπὶ τῆς διαθέσεως τοῦ πνεύματος παντὸς εὐδιαθέτου ἀνδρός, μεμορφωμένου ἢ μὴ. «Ὅστις θέλει ὀπίσω μου ἐλθεῖν» εἶναι τὸ θεῖον κήρυγμα τοῦ Ἰησοῦ. Ὅμοιως καὶ τὸ «πορεύεσθε ἐπὶ τὰς διεξόδους τῶν ὁδῶν καὶ τὰς ῥύμας καὶ ὅσους ἂν εὕρητε καλέσατε»! Ταῦτα ἀποτελοῦν τὸν αἰώνιον ἔπαινον τοῦ Χριστιανισμοῦ! — ε) Τὸ σύνολον τῆς Χριστ. Γραμματείας, λέγουν, ὕστερεῖ εἰς ὠραιότητα μορφῆς καλλιτεχνικῆς καὶ αἰσθητικῆς διατυπώσεως, ἔναντι τῆς ἀρίστης ἀπὸ πάσης ἀπόψεως γλωσσικῆς διατυπώσεως τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γραμματείας. Εἶναι ἀληθές ὅτι ἡ ὠραιότης τῆς γλωσσικῆς τῶν Ἀρχαίων συγγραφῶν διατυπώσεως ἐθεωρεῖτο τὸ ἅπαν. Τοῦναντίον οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς τὸ βάρος θέτουν οὐχὶ ἐπὶ τῆς μορφῆς, τῆς καλλιλογικῆς δὴλον ὅτι φράσεως, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ περιεχομένου, ὅπερ θέλουν νὰ καταστήσουν προσιτὸν εἰς ὅσον πλείστους ἐκ τῶν ἀνθρώπων. Τοῦτο ἀκριβῶς ἀποδεικνύει καὶ ἡ ὑπὸ τῶν ἀποστόλων χρησιμοποίησις τῆς λεγομένης ἀνωτέρας πωσ «κοινῆς» γλώσσης τῶν Εὐαγγελίων καὶ τῶν λοιπῶν ἱερῶν κειμένων τῆς Κ. Δ.

Πάντως διὰ μιᾶς συνεχοῦς ἐξάρσεως τῶν κοινῶν σημείων Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ ὑπὸ συνετῶν, ἀλλὰ σοφῶν ἐπιστημόνων καὶ δι' ἐπιδεξιὸν βαθμιαίας παραθεωρήσεως τῶν διαφορῶν, ἐπετεύχθη ἐνωρίτατα μία «παλίντονος ἀρμονία» μεταξὺ τῶν δύο τούτων μεγεθῶν. Εἶναι δὲ τοῦτο τὸ ἀποτελεσματὶ τῶν κολοσσιαίων προσπαθειῶν τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας καὶ τῶν χριστιανῶν συγγραφῶν ἀπὸ τῆς ἀρχαιοτάτης ἐποχῆς μέχρι καὶ τῆς σήμερον. Οὕτω πωσ δὲ καὶ ἡ Ἐκκλησία ἀνεδείχθη νικήτρια ἔναντι τοῦ Ἑλληνικοῦ Πανθέου!

Εἰς τὴν ἀπὸ τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ ἐντεῦθεν ἐποχὴν, πολλοὶ τῶν Δυτικῶν ἐρευνητῶν, ἐν τῇ ἀναζητήσει τῶν σημείων ἐπαφῆς ἢ ἀντιθέσεων Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ, παρεσύρθησαν ὑπὸ ὑποκειμενικῶν κριτηρίων καὶ προσκλίσεων νὰ ἐξάρουν πλεῖον τοῦ δέοντος εἴτε τὰ σημεῖα ἐπαφῆς, εἴτε τὰ τῆς ἀντιθέσεως, ἐπὶ μειώσει ἐκατέρας τῶν δύο τούτων μεγεθῶν. Σημειῶ μετ' ἐμφάσεως ὅτι ὁσάκις γίνεται λόγος περὶ «δανεισμοῦ» ἰδεῶν ἐκ τοῦ ἀρχαίου κόσμου ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ, δὲν πρόκειται περὶ «ἰδεῶν», ἀλλὰ περὶ «μορφῶν»³⁶.

36. A. J. Festugière, *L'Idéal relig. des Grecs et l'Évangile*, 1932, 221/63. E. Hatch, *The influence of greek on christianity*. New York 1957. E. von Ivanka, *Hellenisches und Christl. im frühbyzant. Geistesleben*. Wien 1948. Ivanka, *Plato christi-*

Ἐν συμπεράσματι λεχθήτωσαν τὰ ἐξῆς. Αἱ ἀκραῖαι θέσεις, θετικαὶ ἢ ἀρνητικαί, δὲν δύνανται νὰ γίνουν ἀποδεκταὶ ὑφ' ἡμῶν. Ἡ θέσις ἐκείνων, οἵτινες δέχονται ἀκριτῶς ἢ ἐκ φανατισμοῦ καὶ προκαταλήψεως ἀπορρόφησην ὑπὸ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῶν βασικῶν κοσμοθεωριακῶν ἀρχῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ, εἶναι ἀπορριπτέα. Ἐξελληνισμὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν ὑφίσταται. Ὁ Χριστιανισμὸς διατηρεῖ ἀπόλυτον αὐτοτέλειαν ἐν ταῖς ἀρχαῖς τῆς Πίστεως, οὐ μόνον ἔναντι τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἔναντι καὶ αὐτοῦ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ³⁷. Ἐπίδρασιν ἴσως ἀνευρίσκομεν τοῦ Νέου Πλατωνισμοῦ καὶ τῆς Στοᾶς ἐπὶ τῆς Ἠθικῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπίδρασις αὕτη εἶναι ἐπίδρασις («μορφῶν») καὶ οὐχὶ («οὐσίας»). Ἐνθα ταυτοσήμως πον περὶ ἠθικῶν παραρτίσεων γίνεται λόγος, τοῦτο συμβαίνει ἐκ τοῦ ὅτι αἱ ἀρχαὶ αὗται πηγάζουν ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς.

stianus. *Übernahme und Umgestaltung des Platonismus durch die Väter*, 1964. Πβλ. Κ. Γ. Μπρόν, *Εἰσαγωγή...*, σ. 51 ἐ. Τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν ὄρα Παν. Κ. Χρήστου ἐνθ' ἀν., σ. 362 ἐ.

37. Διὰ τὴν αὐτοτέλειαν τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς Πίστεως, ὠραιότατα ἐκφράζεται ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας: *Εὐσεβίου, Εὐαγγελικὴ ἀπόδειξις, παρὰ Μigne, P.G. 22, 24: I, κεφ. Β'* «Ὁ Χριστιανισμὸς οὔτε Ἑλληνισμὸς τις ἐστίν οὔτε Ἰουδαϊσμὸς, οἰκεῖον δέ τινα φέρων χαρακτῆρα θεοσεβείας... Τὸν μὲν Ἰουδαϊσμὸν εὐλόγως ἂν τις ὀνομάσειε τὴν κατὰ τὸν Μωυσέως νόμον διατεταγμένην πολιτείαν, ἐνὸς ἐξημμένην τοῦ ἐπὶ πάντων Θεοῦ· τὸν δὲ Ἑλληνισμὸν, ὡς ἐν κεφαλαίῳ φάναι, τὴν κατὰ τὰ πάτρια τῶν ἐθνῶν ἀπάντων εἰς πλείονας Θεοὺς δεισιδαιμονίαν»... Καὶ κατωτέρω ἐν κεφ. 25: «Καὶ τοῦτ' ἂν εἴη ὁ Χριστιανισμὸς, οὔτε Ἑλληνισμὸς τις ὢν, οὔτε Ἰουδαϊσμὸς, ἀλλὰ τὸ μεταξὺ τούτων, παλαιότατον εὐσεβείας πολίτευμα, καὶ ἀρχαιοτάτη μὲν τις φιλοσοφία, πλὴν ἀλλὰ νεωστὶ πᾶσιν ἀνθρώποις τοῖς καθ' ὅλης τῆς οἰκουμένης νενομοθετημένη· ὥστε τὸν ἐξ Ἑλληνισμοῦ ἐπὶ τὸν Χριστιανισμὸν μετατιθέμενον οὐκ ἐπὶ Ἰουδαϊσμὸν ἐκπίπτειν· οὐδ' αὖ πάλιν ἐκ τῆς Ἰουδαϊκῆς ἐθελοθηρσείας ἀναχωροῦντα, εὐθὺς ἑλληνα γενέσθαι· τὸν δὲ ἐξ ἐκατέρου τάγματος, ἕκ τε Ἑλληνισμοῦ καὶ Ἰουδαϊσμοῦ μεθιστάμενον ἐπὶ τὸν μέσον παρίεναι νόμον τε καὶ βίον τὸν τῶν πάλα θεοφιλῶν καὶ δικαίων ἀνδρῶν, δν ὁ Σωτὴρ καὶ Κύριος ἡμῶν, μακρὸν ἐφησυχάσαντα χρόνον, αὐτοῖς ἀνευρώσατο ἀκολούθως τοῖς αὐτοῦ Μωυσέως καὶ τῶν λοιπῶν προφητῶν περὶ τούτων αὐτῶν θεσπίσμασιν». Πβλ. καὶ τόμ. 22, 64 ἐ. Ὁ δὲ ἀπολογητὴς Ἀρσενίδης ἀποφαίνεται: «*Et quidem quod per eos Christianorum dicitur divinum est, et doctrina eorum porta lucis est*», ἥτοι: «Καὶ πράγματι ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον λέγεται διὰ τοῦ στόματος τῶν χριστιανῶν εἶναι θεῖον καὶ ἡ διδασκαλία των εἶναι πύλη φωτός» (Βιβλιοθ. Ἑλλήνων Πατέρων, ἔκδ. Ἀποστολ. Διακονίας, τόμ. 3, 152, 13). Τὴν περὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ νεωτέραν βιβλιογραφίαν ὄρα ἐν *Altaner-Stuibler, Patrologie*, σ. 13 ἐ. καὶ 536 ἐ. Πβλ. καὶ ἡμετέραν *Εἰσαγωγήν...*, σ. 38-67. Ἐπίσης Παν. Κ. Χρήστου, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, τόμ. Α', *Εἰσαγωγή*, σ. 359 ἐ., 362 ἐ., 387 ἐ.

Ἄλλ' οὔτε καὶ ἡ ἀκραία θέσις ἐνίων νεωτέρων Δυτικῶν Θεολόγων περὶ ἐκ χριστιανισμοῦ τοῦ Ἑλλητισμοῦ γίνεται δεκτὴ ὅφ' ἡμῶν. Ἡ μέση καὶ βασιλικὴ ὁδὸς εἶναι καὶ ἐνταῦθα ἡ ὀρθοτέρα. Ἐκ τῆς συναντήσεως Ἑλλητισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ πλεῖστα ἀγαθὰ προέκυψαν πρωτίστως διὰ τὸν Χριστιανισμόν. Ἐκ τοῦ Ἑλλητισμοῦ ὁ Χριστιανισμὸς ἠρύσθη μέσα, ὅπλα καὶ ὄρους διατυπώσεως τῶν βασικῶν ἀρχῶν τῆς χριστιανικῆς Πίστεως, δηλαδὴ τῶν δογμάτων. Ἄλλ' ἐν τῇ οὐσίᾳ τοῦ δόγματος εἶναι πασιφανὴς ἡ ξένη παντελῶς πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν Ἀρχαιότητα χριστιανικὴ Διδαχὴ περὶ Τριαδικοῦ Θεοῦ, κόσμου καὶ ἀνθρώπου· περὶ Μεσσίας — Αντρωτοῦ, περὶ Μυστηρίων καὶ περὶ τῶν ἐσχάτων, ὡς καὶ περὶ τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Ἑλλητισμὸς λοιπὸν συνεισέφερε τὰς «μορφάς», τὰ μέσα καὶ τὰ διάφορα εἶδη τοῦ λόγου. Ἐξ ἄλλου ὁ Χριστιανισμὸς ἐνεφύσησε νέον πνεῦμα εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Σκέψιν καὶ κατέκτησε τὸν φιλοσοφοῦντα Νοῦν τοῦ ἀνθρώπου ἰκανώτερον εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἀρχαίων θεωριῶν τῆς Φιλοσοφίας καὶ ἰσχυρότερον εἰς νέας φιλοσοφικὰς πτήσεις καὶ ἀναζητήσεις. Καὶ ἡ βαθμιαίως ἐπιτευχθεῖσα, ὡς πιστεύομεν, συμφιλίωσις Ἑλλητισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ ἐπραγματοποιήθη ἄνευ ἀλλοιώσεως ἢ πολλῶ ἤττον ἀπορροφήσεως οὐδετέρας τῶν δύο τούτων μεγεθοτήτων, ἀλλὰ διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως ἀμοιβαίως τῶν ἐκατέρωθεν ἀξιῶν³⁸!

* * *

Πολλοὶ εἶναι σήμερον εἰς τὴν τεχνοκρατουμένην ἐποχὴν μας, τὴν περὶ τὴν ὕλην κλωθοστροφουμένην καὶ εἰς τὴν ὕλην τὴν πᾶσαν ἡδονὴν καὶ εὐδαιμονίαν ἀναζητοῦσαν, οἱ θεωρούμενοι «πτωχοὶ τῷ πνεύματι» ἐργάται καὶ σκαπανεῖς ἐπιστήμονες, οἵτινες ἀφιερώνουν τὰ ἄριστα ἔτη τῆς ζωῆς των εἰς τὴν ἔρευναν τῶν ἔργων τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ζητοῦντες νὰ ἀνεύρουν τὰς τυχὸν ἐλλείψεις τοῦ παρελθόντος· νὰ διορθώσουν τὰ κακῶς παραδοθέντα καὶ νὰ ἐκκαθαρίσουν τὰ γνήσια τῶν νόθων, ὥστε νὰ ἀποκατασταθῇ καὶ ἀναγνωρισθῇ ἡ ἀληθὴς διδασκαλία τῆς μιᾶς, ἁγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας.

Τὰ κίνητρα βεβαίως καὶ οἱ σκοποὶ, μεθ' ὧν οἱ ἐπὶ μέρους ἐργάται τοῦ ἐπι-

38. Πβλ. Παν. Μπρατσιώτου, Χριστιανισμὸς καὶ Ἑλληνισμὸς ἐν ἀντιθέσει καὶ συνθέσει. Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἔτους 1957, σ. 278-304 (βιβλιογρ.). Στίλπωνος Κυριακίδου, Ἑλληνικὴ Παιδεία καὶ Χριστιανισμὸς. Ἐν Θεσ/νίκῃ 1932 (βιβλιογρ.). Χριστοφ. Α. Αὐκίδου, Ἑλληνισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς. Ἀλεξάνδρεια 1953. Γρηγ. Ἀνδρόυτσόπουλος, Ὁ Ἑλληνισμὸς ὑποφύτης τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐν Ἀθήναις 1955 κ.π.ἀ. ἔργα ἡμετέρων τε καὶ ξένων.

στημονικοῦ δυναμικοῦ ἐμφανίζονται ἐρευνῶντες, ἀσφαλῶς ποικίλλουν καὶ δὲν δύναται νὰ κριθοῦν ἐν τῷ συνόλῳ, ὡς ἐν ὁμοφωνίᾳ καὶ ἐν πλήρει ἐνότητι ἀποφαινόμενοι. Ὑπάρχει καὶ θὰ ὑπάρχῃ πάντοτε ἡ κριτικὴ τοῦ ἐρευνητικοῦ πνεύματος διὰ τὸ πρὸ αὐτοῦ ἐκφερόμενον ὡς ἀληθές ἢ ἀμφισβητούμενον ἢ ψευδές. Ἐκ τούτου καὶ αἱ ἀντιρρήσεις καὶ ἀνατροπαὶ πρότερον ἰσχυρουσῶν γνωμῶν καὶ πεποιθήσεων. Ἀλλ' ἐκ τούτου καὶ ἡ συνεχὴς πρόοδος ἐν τῇ διασφαλίσει τῆς ἐπιστημονικῆς ἀληθείας καὶ γνώσεως.

Τὸ ἰδιαίτερον γνώρισμα, ὅπερ ἐμφανίζεται παρὰ τοῖς Θεολόγοις ἐρευνηταῖς εἶναι ἡ προκατάληψις καὶ ὁ φανατισμός, μεθ' ὧν ὁ ἐρευνητής, καὶ ὁ πλέον ἀντικειμενικός, εἶναι ἐνίοτε συνυφασμένος, λόγῳ ὁμολογιακῆς τοποθετήσεώς του, κρίνων οὕτω τὰ ἀνατρεπτικά τῶν πεποιθήσεών του συμπεράσματα τῶν ἐπιστημόνων, ὡς ἔωλα καὶ ψευδῆ! Ἀλλ' ἂς ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν ἡμεῖς, οἱ οὐ κατ' ἐπίγνωσιν ἢ ζῆλον ὑπέρμετρον ἐπιδεικνύοντες, τί θὰ ἐγνωρίζομεν οὐ μόνον ἐκ τῆς ὅλης Ἐκκλησιαστικῆς Γραμματείας, ἀλλὰ καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἱεροῦ κειμένου τῶν Ἀγίων Γραφῶν, ἐὰν οἱ ἐρευνῆται ἐπιστήμονες πάσης ὁμολογιακῆς τοποθετήσεως δὲν ἀφιέρωνον τὴν ζωὴν των πρὸς ἔρευναν παλαιογραφικὴν τοῦ κειμένου τῆς Βίβλου, πρὸς κριτικὸν ἔλεγχον τῆς γνησιότητος ἢ μὴ τούτου ἢ ἐκείνου καὶ ἐὰν δὲν ἤσκουν τὴν ἀπαιτουμένην φιλολογικὴν καὶ κριτικὴν ἔρευναν πρὸς ἀποκατάστασιν τοῦ τυχόν ἑλλιπῶς παραδοθέντος κειμένου. Πόσοι λαμβάνοντες εἰς χεῖρας τὸ ἱερὸν Εὐαγγέλιον, στρέφομεν τὸν νοῦν εἰς τοὺς ἀφιερώσαντας τὴν ζωὴν των πρὸς καθαρὰν ἀπόδοσιν τοῦ ἱεροῦ κειμένου, ἵνα ἡμεῖς μελετῶμεν — ἂν μελετῶμεν — τοῦτο ἐν ἀνέσει καὶ ἐπὶ τῆς κλίνης πολλάκις ἀναπαύομενοι! Εἶναι λοιπὸν δίκαιον, ὅπως μὴ γινώμεθα αὐστηροὶ κριταὶ τῶν ἐρευνητῶν ἐκείνων, οἵτινες τυχόν ἔσφαλον εἰς τὰ συμπεράσματά των ἢ ἐξέφερον γνώμας ἀντιθέτους τῶν ἰδικῶν μας.

Ἀλλ' ἐφ' ὅσον ὁ ἐρευνητής ἐπιστήμων τιμίως ἐργάζεται ἀναζητῶν τὴν ἀλήθειαν, ἀσφαλῶς πλεῖον φῶς γνώσεως θὰ χυθῇ, εἴτε θετικῶς εἴτε καὶ ἀρνητικῶς. Ἡ δὲ γνώσις ὁδηγεῖ εἰς τὴν Ἀλήθειαν, ὁ δὲ Θεὸς «*Ἀ λ ή θ ε ι ά έ σ τ ι ω*»! Καὶ οὕτω διὰ τοῦ ἐν ἡμῖν «*σ π ε ρ μ α τ ι κ ο ὺ θ ε ί ο υ λ ό γ ο υ*», κατὰ τὴν φράσιν τοῦ Ἰουστίνου, ὁδηγούμεθα ἐκ τῆς Ἀληθογνωσίας εἰς τὴν Θεογνωσίαν! Γερμανὸς νέος ἐπιστήμων Θεολόγος, ὁ *R u d o l f R i e d i n g e r*, θρηρεῖ τελευταίως ὅτι αἱ Πατερικαὶ σπουδαὶ θεωροῦνται σήμερον ἐν τῇ πατρίδι του ἀπηρχαιωμένη ἐνασχόλησις καὶ περιφρονητέα ἐπομένως ἀφοσίωσις³⁹. Ἴσως δὲν ἔχει

39. *R u d o l f R i e d i n g e r*, *Pseudo-Kaisarios. Überlieferungsgeschichte und Verfasserfrage* (Byzantinisches Archiv, Heft 12), München 1969 ἐν τέλει τοῦ Προλόγου. Πβλ. καὶ ἡμετέραν βιβλιοκρισίαν ἐν «Θεολογία» 41 (1970) 521/25.

ἄδικον. Ἄλλ' αἱ ἐποχαί εἶναι ἐποχαί, ἥτοι ἐναλλασσόμεναι διὰ τοῦ χρόνου καταστάσεις καὶ ἐν τῇ σφαίρᾳ τῶν ἀνθρωπίνων ἐπιδιώξεων καὶ ἐφέσεων.

Δὲν ἐπιθυμῶ νὰ συνθέσω μετ' αὐτοῦ καὶ ἐγὼ τὸ θρηνηῶδες ἄσμα διὰ τὴν ὕλοφανε ἀπασχόλησιν τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς μας. Περισσότερον τῆς θρηνωδίας ὠφελεῖ, νομίζω, ὁ ἐλπιδοφόρος λόγος· καὶ περισσότερο καὶ τοῦ λόγου, ἡ νικηφόρος περὶ αἵματις, ἡ ἐν τῷ προσώπῳ τῶν νέων ἐρευνητῶν Θεολόγων ἐπιστημόνων ἀπανταχοῦ τῆς γῆς, ὡς γνωρίζω, ἀναλαμβάνομένη, ἀκριβῶς κατὰ τὴν ἣν διανύομεν κρείσιμον ἐποχὴν τῶν ἰδεολογικῶν κλίσεων καὶ κοσμοθεωριακῶν τοποθετήσεων!

* * *

Καὶ εἰς τὴν ἡμετέραν Ἀκαδημίαν προβάλλει φυσικὴ καὶ ἐπιτακτικὴ ἡ ὑποχρέωσις, ὅπως ἀναλάβῃ τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν καὶ ἔκδοσιν τῶν ἔργων τῶν Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, τῶν μὴ ἐκδοδένων, ἀρχαίων, Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν· ὅπως συγκεντρώσῃ ἐκ τοῦ θησαυροῦ τῶν Ἑλληνικῶν Μοναστηρίων τὰ ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις αὐτῶν κατεσπαρμένα χειρόγραφα καὶ καταστήσῃ ταῦτα προσιτὰ εἰς πάντα ἐρευνητὴν ἐπιστήμονα, Θεολόγον, Φιλόλογον, Ἱστορικόν, Νομικόν κλπ., δι' ἀρχαϊκῆς ταξινομήσεως καὶ εὐρετηριακῆς κατατάξεως, κατόπιν μικροφωτογραφήσεως τούτων. Ἐπίσης δὲ καὶ ἡ Λεξικογραφικὴ ἀποδελτίωσις λέξεων, ὅρων, φράσεων, ἐννοιῶν κλπ. πρὸς τὸν σκοπὸν ἐκδόσεως Λεξικῶν τῶν μεγαλυτέρων Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, θὰ ἀποβῇ ἐξαιρετικὸν βοήθημα διὰ τοὺς ἀσχολουμένους περὶ τὴν Ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ Χριστιανικοῦ πνεύματος καὶ θὰ προσδώσῃ ἰδιαίτερον τιμὴν διεθνῶς καὶ εἰς τὸ ἡμέτερον Ἰδρυμα.

* * *

Ἡ καταπληκτικὴ ἄνοδος καὶ τοῦτ' αὐτὸ ἀνάλαμψις τῶν Θεολογικῶν Γραμμάτων ἀπὸ μέρους τῶν πεφωτισμένων μορφῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, ὠφείλετο εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ ὕστερον δοθεῖσαν ἐλευθερίαν εἰς τὸν χῶρον τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἐλευθερία αὕτη ἀνεξωπύρρησε καὶ ἀνεξωγόνησε τὰ ἐκ τῶν διωγμῶν κεκμηκότα μέλη τῶν χριστιανῶν Θεολόγων, οἵτινες ἔκτοτε ἐν ἐλευθερίᾳ κινούμενοι, ζῶντες καὶ δρῶντες, ἐδημιούργησαν ὅ,τι θαυμαστὸν καὶ ἀνεπανάληπτον ἔχει νὰ παρουσιάσῃ τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα ἐν τῷ προσώπῳ τῶν Μεγάλων Πατέρων καὶ Διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας.

Δι' αὐτῶν Χριστιανισμὸς καὶ Ἑλληνισμὸς συναδελφοῦνται. Ὁ Ἕλλην εἰδωλολάτρης μεταβάλλεται εἰς ἔνθερμον λάτρεν Χριστοῦ! Ἡ Ἑλληνικὴ σοφία γίνεται καὶ χριστιανικὴ σοφία καὶ ἡ Ἀρχαία Ἑλληνικὴ κοσμοθεωρία συζεύ-
ΠΑΑ 1979

γνυται μετὰ τῆς χριστιανικῆς Ἀποκαλύψεως! Γνωσις τῶν Ἑλλήνων καὶ Πίστις τῶν χριστιανῶν συμπλέκονται εἰς ἀρραγῇ ἐνότητα! Ἡ Γνωσις γίνεται Πίστις καὶ ἡ Πίστις ἀνάγει τὸν Χριστιανὸν εἰς πτήσεις οὐρανίου Γνώσεως!

Λογικὸν καὶ Ἀποκάλυψις δὲν ἀντιτίθενται. Συμπορεύονται ὡς σύμμαχοι, ἑκατέρα δὲ τῶν μορφῶν τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου συμπορεύεται ἐγγὺς τῇ ἐτέρᾳ, συνεπικυροῦσα τῷ πορευομένῳ ἐν τῇ ζωῇ ἀνθρώπου καὶ παρέχουσα ἡ Πίστις τὴν Ἐλπίδα τοῦ μακαρίου τέρατος καὶ ἡ Γνωσις τὴν βεβαιότητα τῆς ὁρθῆς πορείας! Ὁ Ἕλλην καὶ πάλιν δημιουργεῖ καὶ τὰ ἀξιοθαύμαστα ταῦτα, ἐπὶ τιμῇ ἰδίᾳ καὶ εἰς δόξαν Χριστοῦ! Ὁ Ἕλλην δημιουργὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ! Ὁ Ἕλλην Χριστιανὸς δημιουργὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ Χριστιανικοῦ Πολιτισμοῦ! Πανανθρώπινος ὁ πρῶτος! Αἰώνιος ὁ δεύτερος! Ἀκολουθήσωμεν λοιπὸν καὶ οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες Χριστιανοὶ ὅπου ὁδεύει ὁ Ἀστὴρ τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ Χριστιανικοῦ Φωτός!